

GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞA QƏDƏRKİ HAZIRLIĞI

§ 1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN YARANMA TARİXİ

Hərb tariximiz. Azərbaycan hərb sənətinin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Xalqımızın minilliklər ərzində yaratdığı dövlətçilik, idarəçilik ənənələri, mədəniyyət bəşər tarixinə layiqli töhfəsini vermişdir. Hələ ən qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində formalaşmış imperiyalar: Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya qonşu dövlətlər arasında böyük nüfuza malik olmuş, torpaqları geniş əraziləri əhatə etmişdir.

Albaniya dövlətini idarə edən Mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi Cavanşir həm də sərkərdəlik bacarığı ilə seçilirdi. 816-837-ci illər arasında məşhur sərkərdəmiz Babək ərəb işğalçılarının 6 ordusunu darmadağın etmişdi. Bu qələbələr bir sərkərdə kimi məhz onun həyata keçirdiyi strategiya nəticəsində əldə olunmuşdu.

Orta əsrlərdə yaranan və sürətlə inkişaf edən Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini davam etdirmişlər. Şəmsəddin Eldəniz, onun oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qara Yusif, Uzun Həsən kimi hökmdar və sərkərdələrimiz də qələbə çaldıqları döyüşləri həyata keçirdikləri xüsusi taktikalar vasitəsilə əldə etmişdilər.

XVI əsr Azərbaycan tarixində Səfəvi dövləti kimi möhtəşəm, qüdrətli bir dövlət yaranmışdır. Bu dövlətin əsasını I İsmayıl 1501-ci ilin iyul ayında Təbrizdə özünü şah elan etməklə qoymuşdur. Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai 14 il ərzində az qüvvə ilə 14 vilayəti özünə tabe etməyə nail olmuşdu. Səfəvi dövlətinin «*qızılbaşlar*» adlanan, türk tayfalarından ibarət olan özünə məxsus ordu quruculuğu qaydaları vardır. Səfəvilər dövlətində mərkəzləşdirilmiş nizami ordu yox idi. Həmin yığma qoşunların döyüşçüləri tayfa başçıları tərəfindən saxlanılır və təchiz olunurdular. Hər tayfanın döyüşçüləri sədaqətli qohumluq əlaqələri əsasında birləşdiklərinə görə, rəhbər şəxs kimi özlərinin əmirinə tabe olurdular. Şah ordunun komandanı hesab olunurdu. Feodal yığma qoşunlarından əlavə, sayı 4500 nəfərə çatan «*qorçuların qvardiya dəstəsi*» şahın yanında əlahiddə xidmətdə olurdu. Yay, nizə, qılınc, xəncər, döyüş baltaları və qalxanla silahlanmış qorçular tayfa süvari qoşununu təşkil edirdilər. Şahın yanında həmçinin, yasavulbaşının başçılıq etdiyi, eyni vəzifələri yerinə yetirən 700 nəfərlik «*yasavul dəstəsi*» də xidmət edirdi. Qızılbaş ordusu qalxan, qılınc, odlu silahlarla (muşketlər, əl qumbaraları və toplar) silahlanmışdır.

Qədim və mürəkkəb, keşməkeşli tarixə malik Azərbaycan xalqı əsrlər, minilliklər boyu öz azadlığı və dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Zəngin təbii sərvətləri, əlverişli və strateji coğrafi-siyasi mövqeyinə görə Azərbaycan dəfələrlə yadelli qəsbkarların hərbi təcavüzünə məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqının vətənin müdafiəsi uğrunda hərbi qəhrəmanlığının qədim və zəngin tarixi vardır. Bu kimi mərd sərkərdə və dövlət başçılarının şanlı ömür və fəaliyyət yolu xalqın vətən sevgisini, azadlıq və dövlətçilik hissini daha da gücləndirmiş, onu həyatın ən vacib məqsədinə çevirmişdir. Onların yaratdığı dəyərli ənənələr yüzilliklər boyu, o cümlədən ötən əsr ərzində uğurla davam etdirilmişdir.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda vahid dövlətin olmaması Gülüstən (12 oktyabr 1813-cü il) və Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il) müqavilələri ilə Azərbaycanın Rusiya və İran imperiyaları arasında bölüşdürülməsinə gətirib çıxartmışdır. Azərbaycan xanlıqlarının ləğvi, onların ixtiyarında olan torpaqların Rusiya tərəfindən işğalından sonra vəziyyət dəyişdi. Çar imperiyası azərbaycanlı gəncləri orduya aparmır, bunun əvəzində onlardan vergi almaqla kifayətlənirdi. Belə bir siyasətin nəticəsində azərbaycanlı gənclərin böyük əksəriyyəti silahla davranmağı bacarmırdı.

XX əsrin I yarısında Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması və ordu quruculuğu. Rusiyada baş verən burja inqilabından sonra 1918-ci il 28 mayında M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan hökumətinin yaranması ilə bir vaxtda

Milli Ordu quruculuğu da işinə başladı. 1918-ci il iyunun 26-sı ölkəmizin tarixinə Azərbaycan Demokratik Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaranma günü kimi yazıldı. Cəmi 23 ay ömür sürməsinə baxmayaraq, Cümhuriyyət dövründə müstəqil dövlətin bütün atributları, o cümlədən milli ordu formalaşdırıldı. Həm ermənilərin, həm də bolşeviklərin işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə aparmalı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyunun 19-da gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi.

İyunun 26-da diviziya statusunda hərbi korpusun yaradılması barədə qərar qəbul olundu və Azərbaycanda milli ordunun təməli qoyuldu. 1918-1920-ci illərdə görkəmli generallarımız Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və digər peşəkar hərbiçilərimizin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda yüksək döyüş qabiliyyətli, hərbi hazırlığa və intizama malik milli ordu hissələri formalaşdırıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə Çar Rusiyası dövründə «*Vəhşi Diviziya*» adlanan tatar süvari alayının əsgərlərindən formalaşmış və general-leytenant Əliağa Şıxlinski rəhbərlik etdiyi Müsəlman korpusunun əsasında «*Əlahiddə Azərbaycan korpusu*» yaradıldı. Avqustun 1-də isə AXC - nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi. 1918-ci ilin dekabrın 25-də keçmiş çar Rusiya ordusunun tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, dekabrın 29-da isə general-leytenant Əliağa Şıxlinski hərbi nazir müavini təyin olundular.

Qısa müddət ərzində Milli Ordu Osmanlı dövlətinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakını və ətraf qəzaları erməni-bolşevik işğalından xilas etdi. Bu hərbi birləşmələr Muğanda və Əsgəranda milli hökumətə qarşı baş vermiş qiyamları yatırmaqda yüksək şücaətlik göstərdi, Qazaxda Azərbaycan sərhədini pozmuş erməni nizami ordu hissələrini darmadağın etdi. O zaman Azərbaycan ordusunun Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Usubov, Həmid Qaytabaşı, Kazım Qacar, Cavad bəy Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov, Suleyman bəy Sulkeviç kimi istedadlı generalları var idi.

1920-ci ilin yazında erməni-bolşevik birləşmələrin səyi nəticəsində Azərbaycan işğal olundu. Bolşevik Rusiyası aprelin 28-də yerli kommunistlərin köməyi ilə Bakı şəhərini zəbt etdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqımızın 50.000 nəfərlik say-seçmə övladı güllələndi. Lakin xalqın mübarizə ruhu, azadlıq eşqi sovet hakimiyyətinin möhkəmləndiyi vaxtlarda belə ölmədi. Repressiya olunan, sürgünə göndərilən vətən övladları öz həyatları bahasına müstəqillik ruhunu əzmkar şəkildə yaşatdılar.

Azərbaycan II Dünya Müharibəsi dövründə. Azadlıq uğrunda mübarizədə hünər göstərməyə həmişə hazır olan xalqımız öz döyüş bacarığını XX əsrin ən dəhşətli hadisəsi olan II Dünya müharibəsində də sübut etdi.

1939-1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsinin gedişi, nəticələri həqiqəti bir daha təsdiqlədi. Azərbaycan xalqı öz zəngin hərbi-tarixi ənənələrinə sadıq qalaraq bu müharibədə də əsl şücaət göstərdi. Həmin dövrdə Azərbaycan diviziyaları Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçdi.

İkinci Dünya müharibəsində Novqorod yaxınlığında (1941-ci ilin 11 dekabrında) misilsiz şücaət göstərmiş və Sovet İttifaqı Qəhrəmanının fərqlənmə nişanı «*Qızıl Ulduz*» medalına layiq görülmüş, ilk azərbaycanlı İsrafil Məmmədov, bu şərəfli ada iki dəfə layiq görülmüş ilk azərbaycanlı tank qoşunlarının general-mayoru Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə (ölümündən sonra 1957-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür), Leningrad səmasının müdafiəçisi Hüseynbala Əliyev, Tuapse şəhərini müdafiəsində qəhrəmanlıq göstərmiş matros Qafur Məmmədov, Fransa Müqavimət Hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri, partizan, Fransanın Milli Qəhrəmanı, baş leytenant Əhmədiyyə Cəbrayilov və başqa qəhrəman övladları şücaət və mərdlik göstərmişdirlər. Onların qəhrəmanlığı sayəsində Azərbaycanın şanlı hərbi tarixi ənənələri XX əsrdə də uğurla davam etdirildi və 130 nəfər azərbaycanlı «*Sovet İttifaqı Qəhrəmanı*» kimi yüksək ada layiq görüldü.

Müharibədən sonrakı dövrdən 1969-cu ilədək Azərbaycanda hərbi kadr hazırlığına İttifaq rəhbərliyi yenə də qısqanc münasibət bəsləyirdi. Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali

Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərinə, eləcə də SSRİ-nin digər hərbi məktəblərinə güzəştli şərtlərlə qəbul olunmasına da nail olmuşdu. Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən 20 il öncə milli hərbi kadr hazırlığı üçün zəruri bazanın təşkilini həyata keçirdi. Həqiqətən də bu hərbi məktəb sonra milli ordu quruculuğunun əsas dayacağına çevrildi.

Heydər Əliyev 1971-ci ildə böyük səylər nəticəsində Azərbaycanda hərbi kadrlar hazırlayan məktəbin–görməli sərkərdə Cəmşid Naxçıvanskiyin adını daşıyan hərbi liseyin yaradılmasına nail oldu. O dövrdə Azərbaycan hər il təxminən 60 min gənci ordu sıralarına göndərirdi. Lakin onların böyük əksəriyyəti inşaat batalyonlarına düşürdü. Hərbi hissələrdə azərbaycanlı zabitləri barmaqla saymaq olardı. Odur ki, Bakıda belə bir hərbi məktəbin açılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Bakıda hərbi lisey və paytaxt küçələrindən biri Cəmşid Naxçıvanskiyin adını daşıyır, onun vətəni Naxçıvanda xatirə muzeyi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik yolu. 1918-ci il mayın 28-də yüksələn üçrəngli milli bayrağımız 1991-ci ilin 18 oktyabrında qəbul olunmuş istiqlal bəyənaməsindən sonra yenidən dalğalandı.

«Müstəqillik haqqında Bəyənamə» qəbul edildikdən sonra ölkəmizin sərhədlərini, suverenliyini və müstəqilliyini qorumaq üçün güclü milli ordunun yaradılması qarşıda mühüm vəzifə kimi dayanırdı. Əslində, ordu quruculuğu işinə artıq başlanmışdı.

1991-ci il oktyabrın 9-da «Azərbaycan Silahlı Qüvvələri haqqında» qanun qəbul edilmişdi. Çünki elə həmin ilin sentyabrında seperatçı-terrorçu qüvvələr tərəfindən yaradılmış «Dağlıq Qarabağ Respublikası» adlanan oyuncaq rejim, Respublikanın Dağlıq Qarabağ vilayətindəki müsəlman əhalisi üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Çox keçmədən seperatçı – terrorçu qüvvələr tərəfindən Azərbaycan torpaqları işğal olundu, azərbaycanlılara qanlı divan tutuldu, yerli əhali öz doğma torpağından zorla qovularaq, qaçqın və məcburi köçkünə salındı. Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycana elan edilməmiş müharibə nəticəsində 13.110 km²-lik aşağıdakı ərazilərimizi işğal etmişlər.

1988-1993-cü illərdə ərazisi 4388 km² olan Dağlıq Qarabağla yanaşı, Laçın rayonu (18.05.1992-ci il), Kəlbəcər rayonu (02.04.1993-cü il), Ağdam rayonu (23.07.1993-cü il), Fizuli və Cəbrayıl rayonu (23.08.1993-cü il), Qubadlı rayonu (31.08.1993-cü il) və Zəngilan rayonu (30.10.1993-cü il) daxil olmaqla yüzlərlə azərbaycanlının döyüşlərdə şəhid, əlil olması və itgin düşməsi ilə nəticələndi.

Bu gün uşaqdan-böyüyədək hamı Qarabağ uğrunda şəhid olmuş igidləri, Azərbaycan Milli Qəhrəmanları - məsləki uğrunda can verən polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyevi, insanların xilasını naminə həyatından keçən Xocalı aeroportunun rəisi Əlif Hacıyevi, hünərinə görə dastan qoşulan tabor komandiri Asif Məhərrəmovu və yüzlərlə başqalarını qürurla yad edirlər

Dövrün bütün çətinliklərinə və məhrumiyətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı ordu quruculuğunu davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının memarı, ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən aparılan uğurlu siyasət nəticəsində ölkədə milli ordunun NATO standartlarına uyğun ilk möhkəm strukturları, bünövrəsi qurulmağa başlandı, Hərbi Hava və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin təməli qoyuldu. Orduda vahid komandanlıq bərpa olundu.

Ordu quruculuğunda həmişəki kimi qardaş Türkiyənin böyük yardımları oldu. Azərbaycan Respublikası NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşuldu. Bu gün Azərbaycan sürətlə inkişaf edir. Onun ən son model silah-sursat, hərbi texnika ilə təchiz olunmuş ordusu var. Fərəhləndirici haldır ki, bu silah-sursatlar başqa ölkələrdə deyil, məhz Vətənimizdə istehsal olunur. Ölkəmiz müdafiə sənayesini daim inkişaf etdirir. Bu sahədə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə iştirak edir, uğurlar qazanır. Bu uğurlar bizi böyük qələbəyə səsləyir.

İşğal olunmuş torpaqlarımızın azadlığı uğrunda daim çalışan, «**Sülh istəyirsən, hər zaman müharibəyə hazır ol!**» devizini öz həyat tərzinə çevirən, bunu sözdə deyil, əməldə sübut etməyə çalışan gənclərimizdə vardır.

7 noyabr 2010-cu ildə Azərbaycan xalqı öz qəhraman övladlarını – Mübariz və Fəridi son mənzilinə yola saldı. Şəhid hərbiçilərin ailələrinə başsağlığı verən, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı öz çıxışında demişdir: *«Bu gün Azərbaycan ordusunda Mübariz və Fərid kimi minlərlə fədakarlı, şücaətli, mərd döyüşçüləri var. Azərbaycan heç vaxt öz ərazi bütövlüyünün pozulması ilə heç vaxt barışmayacaq»*.

İbrahimov Mübariz Ağakərim oğlu 7 fevral 1988-ci ildə Biləsuvar rayonun Əliabad kəndində anadan olub. 2009-cu ilin avqustundan Azərbaycan Milli Ordusunda gizir kimi çalışmağa başlamışdır.

19 iyun 2010-cu ildə saat 23:30 radələrində təkbaşına minalanmış sahəni keçərək, erməni birləşmələrinin yerləşdiyi səngərdə düşmənin zabit və əsgərlərinə qəfil hücum etmişdir. Düşmənin yerləşdiyi səngərdə silah və sursatını ələ keçirən igid döyüşçümüz 5 saat onlarla təkbaşına döyüşmüş və düşməyə ağır itki vermişdir. Səhər saatlarında qeyri bərabər döyüşdə qəhramancasına həlak olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev «Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması məqsədində müstəsna xidmətinə və göstərdiyi rəşadətə görə» gizir Mübariz Ağakərim oğlu İbrahimova *«Azərbaycanın Milli Qəhrmanı»* (ölümündən sonra) adına layiq görülmüşdür.

Ordumuzun möhkəmlənməsini vacib sayan və hər vasitə ilə onun qayğısına qalan ölkə Prezidenti İlham Əliyev bütün yüksək səviyəli görüşlərdə bəyan edir ki, Qarabağ problemini sülh yolu ilə həll etməyin tərəfdarıyıq. O, keçirdiyi görüşlərdə demişdir: *«...Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, müharibənin yenidən başlanmasını və bu məsələnin sülh yolu ilə həllini istəməyimizə baxmayaraq, bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını, nəyin bahasına olursa – olsun, azad edəcəkdir»*.

Bu gün Milli Ordumuz ölkəmizin sərhədlərini hər hansı düşmən basqınından qorumağa, müharibə yolu ilə işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etməyə qadirdir.

Azadlıq bayrağımız bir daha enməyəcəkdir. Müstəqilliyimizi qorumaq üçün dövlətimiz və xalqımız vahid yumruq kimi birləşməlidir. Unutmamalıyıq ki, köhnə havadarlarına arxalanan erməni qəsbkarlarının torpaqlarımıza təcavüzü azadlığımıza, müstəqilliyimizə edilən təcavüz deməkdir. Xalqımızın azadlığı, istiqlalı yolunda şəhid olanların ruhu, ulularımızın uyuduğu məzarlar bizləri qısaca, torpaqlarımızı azad etməyə səsləyir.

22 il müvəqqəti atəşkəs bağlanmasına baxmayaraq, Ermənistan ordusu daima cəbhə boyu yaşayış məntəqələrimizi atəşə tutmuşdur. Bunun nəticəsi kimi, 2–5 aprel 2016-cı il tarixlərində, cəbhə boyu mövqelərimiz və yaşayış məntəqələrimiz düşmən tərəfindən intensiv atəşə məruz qalmışdır. Mülki əhali arasında ölənlər və yaralananlar olmuşdur. Bu təxribatın qarşısının alınması, mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə Silahlı Qüvvələrimizin komandanlığı tərəfindən Ağdərə-Tərtər-Ağdam və Xocavənd-Füzuli istiqamətində cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul edilmiş, qısa müddətdə həyata keçirilən sürətli əks-həmlə zamanı erməni birləşmələrinin uzun illərdən bəri mühəndis-istehkam baxımından möhkəmləndirdiyi müdafiə xətti cəbhənin bəzi istiqamətlərində yarılıb, strateji əhəmiyyətə malik bir neçə yüksəklik və yaşayış məntəqələri düşməndən tam azad olunmuşdur. Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi, Tər-Tər rayonunun Taliş kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, eləcə də Seysulan və Qazaxlar yaşayış məntəqələri, Madagiz kəndi istiqamətindəki strateji yollar düşmən qüvvələrindən tam təmizlənmişdir. Horadiz şəhərinin düşmən təhlükəsindən qorunması məqsədilə Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən, geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli *«Lələ təpə»* adlandırılan yüksəklik və Cocuq-Mərcanlı kəndi də bölmələrimizin nəzarətinə keçmişdir. Azərbaycan ordusu 2000 hektarlıq ərazini düşmən tapdağından azad etmişdir.

Döyüşlərdə ermənilərə məxsus tank, artilleriya qurğusu və möhkəmləndirilmiş mühəndis qurğuları məhv edilmiş, o cümlədən yüzdən çox hərbi qulluqçusu ölmüş və yaralanmışdır. Düşmənlə döyüşlərdə Silahlı Qüvvələrimizin hərbi qulluqçuları polkovnik Vüqar Yusifov, polkovnik-leytenant Murad Mirzəyev və «*Murov Qartalı*» təxəllüslü Raquf Orucov, səma şahinlərimiz mayor Təbriz Musazadə və onun heyət üzvləri, gizir Pəncəli Teymurov, çavuş Təbriz Əsgərov və başqaları yüksək iradə, əzmkarlıq, igidlik və qəhrəmanlıq göstərmişdir.

Murad Telman oğlu Mirzəyev 31 mart 1976-cı ildə Sabirabad rayonunun Muğan Gəncəli kəndində anadan olub. Hələ uşaq yaşlarından hərbiçi olmağa can atan Murad ailə üzvlərinin razılığı ilə sənədlərini Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyə vermiş, 1991-1994-cü illərdə təhsilini Türkiyədə davam etdirib və 1998-ci illərdə Türkiyə ali hərbi məktəbini bitirmişdir.

Murad Mirzəyev ABŞ, Rumuniya və İordaniyada keçirilən müxtəlif təlimlərdə fəal iştirak edib. ABŞ-da renger kursunu bitirib, «N» sayılı hərbi hissədə xüsusi təyinatlı qüvvələrdə zabiti kimi xidmətə başlayır.

2016-cı il Aprel döyüşlərində komandir olduğu qrupla birlikdə Talış kəndi ətrafındakı yüksəklikləri düşməndən azad etmiş və qeyri bərabər döyüşdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev «*Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması üçün müstəsna xidmətinə və göstərdiyi rəşadətə görə*» polkovnik-leytenant Murad Telman oğlu Mirzəyevə «*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı*» (ölümündən sonra) adına layiq görülmüşdür.

20-27 may 2018-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunun 26 il işğalda olan Günnüt kəndi və onun ətrafında olan Ağbulaq, Qızılqaya, Qaraqaya kimi strateji yüksəkliklər, ümumiyyətlə 11.000 hektarlıq ərazi düşmən tapdığından azad edilmişdir.

Unutmayaq ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhu-riyyətinin ərazisi 114.000 k²-ə yaxın, sərhədlərinin uzunluğu isə 3504 km-dən çox idi. Sovet hakimiyyəti illərində 28.000 km²-ə yaxın ərazi Azərbaycandan zorla alınaraq qonşu respublikalara verilib. Müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86.600 km²-dir. Bu ərazilərin 20%-dən çoxu ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.

Unutmamalıyıq ki, işğal olunmuş torpaqlarımızı düşmən tapdığından azad etmək, müstəqilliyimizi qorumaq vəzifəsi bizim öhdəmizə düşür. Bu şərəfli işi yerinə yetirmək biz nəsillərin borcudur.

§ 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT ATRİBUTLARI.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı. Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi, himni və digər atributları Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini təcəssüm etdirən müqəddəs rəmzlərdir.

Keçmişdə xalqımızın maddi, mənəvi və bədii mədəniyyətinin zənginliyini, rəngarəngliyini ifadə edən heraldika və rəmzlər sistemi mövcud olmuşdur. Məsələn, folklor və ədəbiyyatda, arxeoloji, etnoqrafik, dekorativ və təsviri sənət abidələrində at, maral, qurd, şir, əjdaha, qartal, simurq, tovuz və s. bu kimi heyvan və quşların, sərvi, palıd, nar, lalə, nərgiz, qızılgül və s. kimi ağac və çiçəklərin təsvirləri, hündəsi və nəbati naxışlarda həkk olunmuş obrazları simvolik mənə kəsb etmiş, milli təfəkkürü, xalqın bədii zövqünü, estetik və əxlaqi təsəvvürlərini əks etdirən rəmzi mahiyyət daşımışdır.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixi, azadlıq və istiqlaliyyət naminə mübarizəsi, milli dövlətçilik meylləri, gözəllik anlayışları qədim mifoloji təsəvvürlərdə, folklor qaynaqlarında, feodalizm dövrü dövlət qurumlarının bayraq, nişan, emblem və digər rəmzlərində ifadə olunmuşdur.

Tarixi mənbələr, maddi mədəniyyət və incəsənət abidələri sübut edir ki, keçmişdə Azərbaycan ərazisində yerləşən dövlətlərin müxtəlif rəmzləri, hündəsi və nəbati ornamentlərdən, quş və heyvan təsvirlərindən ibarət nişan və emblemləri, ərəb hərfləri ilə yazılmış xəttatlıq nişanələri – «*tuğra*»ları olmuşdur. Məsələn, görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə və istedadlı şair Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin 12 qırmızı zolaqlı baş geyimi rəsmi fərqlənmə nişanı kimi qəbul olunmuşdur. Bununla yanaşı, «*Qırmızı taclı, qızılbaş şahı*»nın özünəməxsus gerbi də olmuş – «*Simurq quşu ilə əjdahanın döyüşünü*» təsvir edən «*tuğra*»sı dövlətin rəsmi rəmzi, bir növ emblemi mahiyyətini daşımışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda Rusiya imperiyasının hökmranlığı zamanı Bakı, Gəncə, Şamaxı, Quba, Dərbənd, İrəvan və digər Azərbaycan şəhərlərinin gerbləri təsdiq olunmuş və bunlar maddi mədəniyyət abidələrində, rəsmi sənədlərdə müəyyən iz qoymuşlar.

Bakıda İçərişəhərin qala divarlarında, Şamaxı darvazası üzərində daş lövhədə həkk olunmuş buğa kəlləsi ilə qoşa şirlərin təsviri də Şirvanşahlar dövlətinin qüdrətinə işarə edən monumental emblemdir.

Dövlət bayrağı dövlətin rəsmi fərqləndirici əlamətidir və onun təsviri, adətən konstitusiyada qanunvericilik yolu ilə təsbit edilir. O, bir tərəfi ağac dəstəklə bərkidilmiş, adətən müəyyən emblemlə qumaş parçadan ibarət olur. Dövlət bayrağı məxsus olduğu dövlətin suverenliyinin rəmzidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra dövlət rəmzlərinin–bayraq, gerb və himnin hazırlanması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirilib. Üçrəngli dövlət bayrağımız ilk dəfə 1918-ci il noyabr ayının 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə qəbul edilib. 1920-ci il aprelin 28-də Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycanı bu bayraqdan imtina edilib.

Üçrəngli bayraq ikinci dəfə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı ilə bərpa edilmiş və Muxtar Respublikanın dövlət bayrağı kimi qəbul edilib və üçrəngli bayrağın Azərbaycanın rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında vəsatət qaldırmışdı.

1991-ci il fevral ayının 5-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsatətinə baxmış və üçrəngli bayrağın Azərbaycanın Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı bərabər enli üç üfüqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir.

Mavi rəng-Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasını; **Qırmızı rəng**-müasir cəmiyyət qurmaq, demokratiyanı inkişaf etdirmək istəyini; **Yaşıl rəng**-islam sivilizasiyasına mənsubluğunu; Qırmızı zolağın ortasında bayrağın hər iki üzündə ağ rəngli aypara ilə səkkizguşəli ulduz isə qədim inamlara görə Ay və Günəşin simvolunu ifadə edir.

Dövlət Bayrağın ifadəsi: «*Türk soylu, islam imanlı Azərbaycan çağdaş demokratiya dövründə səadətini və xöşbəxtliyini tapar!*»

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni. Azərbaycanın dövlət gerbinin və milli himninin hazırlanması haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1920-ci il yanvarın 30-da müsabiqə elan etmiş və müsabiqədən keçəcək gerb nümunəsinin və himnin həmin ilin mayın 28-də qəbul ediləcəyi haqqında qərar çıxarıb. Bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən müsabiqə elan edilib. Lakin 1920-ci il aprelin 28-də Xalq Cümhuriyyətinin süqutu Azərbaycanın milli himnini və gerbini qəbul etməyə imkan verməyib.

1992-ci il mayın 27-də Milli Məclis «*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni haqqında*» qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş «*Azərbaycan marşı*» Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni kimi təsdiq edildi.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi rəmzidir. Dövlət gerbi palıd budaqlarından və sünbüllərdən ibarət qövsün üzərində yerləşən şərq qalxanının təsvirindən ibarətdir. Qalxanın üstündə Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağının rəngləri fonunda səkkizguşəli ulduz, ulduzun mərkəzində alov təsviri vardır.

Dövlət Gerbinin rəmzləri: «**Alov** – Odlar yurdu Azərbaycan; **Ulduz** – Əbədiyyət rəmzi olan günəş; **Üç zolaqlı rəng** – Milli bayrağımızın rəngləri; **Qalxan** – Azərbaycan şərq dövləti kimi özünü müdafiə qüdrinə malikdir; **Palıd budağı** – Hərbi qüdrətimiz; **Sümbül** – Vətənimizin bolluğu; **Ağ rəngli günəş** – Azərbaycan dövlətinin sülh sevrliyini» ifadə edir

Dövlət Gerbimizin ifadəsi: «*Azərbaycan xalqı özünə və bütün dünya xalqlarına əmin-amanlıq, xoşbəxtlik və səadətlik arzulayır. Müharibə istəmirik, lakin hər cür təcavüzə hazırıq!*»

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası 1922-ci ildə SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonra dövlət atributlarının bir qismindən məhrum olsa da, müəyyən dövrdən sonra dövlət bayrağına, dövlət gerbinə və dövlət himninə malik olub. 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra dövlət rəmzləri ilə yanaşı digər atributlar da bir-birinin ardınca bərpa edilib.

Prezident İlham Əliyev 2007-ci il noyabrın 17-də Bakıda Dövlət Bayrağı Meydanının yaradılması barədə, 2009-cu il noyabrın 17-də isə Dövlət Bayrağı Gününün təsis edilməsi haqqında sərəncamlar imzalayıb. 2010-cu il sentyabrın 1-də Bakıda Dövlət Bayrağı Meydanının təntənəli açılış mərasimi olub.

Hər il noyabr ayının 9-u ölkəmizdə Dövlət Bayrağı Günü dövlət bayramı kimi qeyd olunur. Bayraq dirəyinin hündürlüyü 162 m, bayrağın eni 35 m, uzunluğu 70 m və 2450 m² sahəni əhatə edir. Bu monumental kompleksin əhəmiyyətini artıran mühüm amil onun özündə dövlət rəmzlərini birləşdirən məkana çevrilməsidir. Hündürlüyü 5 metr olan muzey səkkizguşəli ulduzu simvolizə edir və ətrafında Azərbaycan Respublikasının xəritəsi, Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik rəmzləri-himnin sözləri və gerb yerləşdirilmişdir.

§ 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SİLAHLI QÜVVƏLƏRİ VƏ BAŞQA SİLAHLI BİRLƏŞMƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qoşun növləri. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri – dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmaz- lığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsi, dövlətə qarşı silahlı hücumun qarşısının alınması, təcavüz olarsa, onun dəf edilməsi üçün yaradılmış hərbi - dövlət təşkilatıdır.

Dövlətin silahlı təşkilatı–dövlətin özünün dövlət qurulu- şunu qorumaq, xarici və daxili təhlükəsizliyini təmin etmək, təcavüzün qarşısını almaq, ictimai təşkilatlar və dövlət strukturlarını, təhdid edən daxili qiyamları yatızdırmaq, dövlətin suverenliyinə, sosial-siyasi quruluşuna və ərazi bütövlüyünə qəsd cəhdlərinə qarşı çıxmaq və asayiş qorumaq məqsədilə yaratdığı silahlı strukturudur. Bu təşkilat Silahlı Qüvvələri, Daxili və Sərhəd qoşunlarını, Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətini, Milli Qvardiyanı və Mülki müdafiə qoşunlarını özündə birləşdirir. Silahlı Qüvvələr təşkilatı cəhətdən aşağıdakı hissələrə ayrılır:

- Silahlı Qüvvələrin növlərinə;
- Qoşun növlərinə;
- Xüsusi qoşunlarına;
- Arxa xidməti;

Silahlı Qüvvələrin təşkili-mərkəzi idarəetmə orqanlarından, o cümlədən Baş Qərargahdan, birlik və ayrı birləşmələrdən, hərbi hissə və müəssisələrdən, yerli hərbi idarəetmə orqanlarından, hərbi təhsil məktəblərindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 3 qoşun növü vardır:

- Quru qoşunları
- Hava hücumundan müdafiə və Hərbi Hava Qüvvələri
- Hərbi Dəniz Qüvvələri

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin rəhbərliyi, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir. Hərb dövründə Silahlı Qüvvələrə operativ yaxud təşkilati cəhətdən Milli Qvardiya, Mülki Müdafiə qoşunları, Daxili qoşunlar, Dövlət Sərhəd Xidməti, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti, xalq könüllüləri, hərbi-idman və müdafiə cəmiyyətləri qoşula bilər.

Quru qoşunları. Quru qoşunları–döyüş heyətinə görə Azərbaycan Ordusunun ən çox saylı və hərtərəfli qoşun növüdür. Onlar böyük atəş və zərbə gücünə, yüksək manevr və müstəqilliyə malikdirlər. Quru qoşunları dövlətin maraqlarını qorumaq üçün mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Azərbaycanlı sərkərdələr, zabitlər və əsgərlər ən çox quru qoşunlarının tərkibində müharibə meydanlarında cəsurlaşmış, bərkimiş, döyüş təcrübəsi əldə etmişlər.

Quru qoşunları - düşməni quruda dəf və darmadağın etmək tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur. Quru qoşunları digər növ silahlı qüvvələrlə birləşərək, ya da müstəqil şəkildə möhkəm müdafiə olunmağa və qəti əks–hücuma keçməyə qadirdir. Quru qoşunlarının əsas zərbə qüvvəsi tanklar və zirehli maşınlar təşkil edir. Müasir tanklar ən yeni silahlarla silahlanmış döyüş maşınlarıdır. Tanklar uzaq məsafələrə çox sürətli yürüş etmək, düşmənin müdafiə xəttini yararaq yüksək tempə hücum etmək imkanlarına malikdir. Tankların möhkəm, davamlı zirehi, güclü dizel mühərrikləri, müasir idarəetmə cihazları və uzaq məsafələrə atəş açma silahları vardır. Tanklar su maneələrini dəf etmək, su altında hərəkət etmək, qətiyyətli hücumə keçmək kimi imkanlara malikdir.

Quru qoşunlarının əsasını motoatıcı, artilleriya, xüsusi qoşunlar və Silahlı Qüvvələrin Arxa xidmətinin hissə və idarələri təşkil edir. Motoatıcı qoşunlar təchizatına və sayına görə quru qoşunlarının ən güclüsü hesab olunur.

Motoatıcı qoşunlar - quruda müstəqil və ya başqa qoşun növləri ilə birləşərək tam miqyaslı döyüş əməliyyatlarının keçirilməsi qabiliyyətinə malikdir. Motoatıcı qoşunlar düşmənin yerüstü və hava hədəflərini tərkibində olan kiçik və böyük çaplı silahlardan, tanklardan və müxtəlif məqsədli zirehli maşınlardan, zenit-raket vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Artilleriya qoşunları - operativ taktiki və taktiki raket kompleksləri, reaktiv yaylım atəşi sistemləri, özüyəriyən və daşınan artilleriya sistemləri, minaatan və tank əleyhinə idarə edilən raket kompleksləri ilə təchiz olunmuşdur. Artilleriya düşmənin istənilən hədəfini dəqiq məhv edə bilir. Artilleriyanın gücündən tam istifadə etmək döyüş hazırlığı, bölmələrarası əlaqə, dəqiqlik və yüksək intizam olmalıdır. Artilleriya düşmənin atəş vasitələrini, döyüş texnikasını, canlı qüvvəni, müdafiə qurğularını və s. obyektləri (hədəfləri) məhv etmək və dağıtmaq, həmçinin döyüş zamanı ümumqoşun hissə və birləşmələrini atəşlə qorumaq və müşayiət etmək üçündür.

Artilleriyadan danışarkən Azərbaycanın artilleriya tarixində özünəməxsus xidmətləri olan görkəmli hərbi xadim, «Artilleriyanın allahı» sayılan Əliağa Şıxlınskinin hərbi nailiyyətlərindən danışmaq təqdirəlayiqdir. Ə.Şıxlınskinin artilleriya nəzəriyyəsinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, topçuluq elminin inkişafında hərbi xadim kimi böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Onun 1910-cu ildə Luqa şəhərində hərbi dərslərlə salınmış «Şıxlınski üçbucağı», «Şıxlınski formulu», kəşf və ixtiraları ona şan-şöhrət gətirmiş, bir Azərbaycan oğlunun adının ən yüksək dairələrdə fəxrlə çəkilməsinə səbəb olmuşdur. «Şıxlınski üçbucağı» nəinki Rusiyada, Fransa, Avstriya, İsveçrə, Norveç, hətta indiki dövrün ordularında da tətbiq olunur. Ə.Şıxlınski Artilleriya tarixində ilk dəfə toplarda gözlə görünməyən hədəfə atəş açmaq texnikasını işləyib hazırlamış və onların təkmilləşdirilməsi işinə bir sıra yeniliklər gətirmişdir.

Hava hücumundan müdafiə qoşunları. Hava hücumundan müdafiə qoşunları–düşmənin hava hücumunu dəf etmək, əhalini, dövlətin inzibati–siyasi və iqtisadi mərkəzlərini, Silahlı Qüvvələr

qruplaşmalarını və digər əhəmiyyətli mərkəzləri müdafiə etmək, Quru qoşunları və Hərbi–dəniz qüvvələrini havadan himayə etmək, hava ilə daşınmanı həyata keçirmək, müəyyən olunmuş əraziyə desant qoşunları çıxartmaq, hava kəşfiyyatı aparmaq, rabitəni, idarəetməni təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hava hücumundan müdafiə qoşunları və Hərbi hava qüvvələrin əsasını zenit raket və radiotexnika qoşunları, hərbi-hava qüvvələri, xüsusi qoşunlar, Silahlı Qüvvələrin Arxa xidmətinin hissə və idarələri təşkil edir.

Zenit raket qoşunları - hava hücumundan müdafiə qoşunlarının zərbə qüvvəsidir. O daimi atəş gücünə və istənilən hava şəraitində tətbiq olunma imkanına malik olub, düşmənin hava qüvvələrini məhv edə bilir.

Radiotexniki qoşunlar - müasir radiolokasiya stansiyaları ilə təchiz olunmuşdur. Günün və ilin istənilən vaxtında radiotexniki qoşunlar düşmənin hava hücumu vasitələrini uzaq məsafələrdən və bütün hündürlüklərdən təyin edərək onların koordinatlarını Zenit–raket və Hava hücumundan müdafiə qoşunlarına verə bilir.

Hərbi hava qüvvələri. Azərbaycanın ilk hərbi pilotu *Fərrux ağa Qayıbov* olub. O, Birinci Dünya Müharibəsində almanlara qarşı keçirilən hava əməliyyatlarında fəal iştirak edib və indiki Belarus ərazisində gedən döyüşlərdən birində həlak olub.

Azərbaycanın ikinci müstəqilliyi dövründə 1992-ci ilin aprelin 8-də isə *baş leytenant Vaqif Qurbanov* keçmiş sovet ordusunun Sitalçay aerodromundan, «Su-25» döyüş təyyarəsini qaçıraraq Azərbaycan ordusuna gətirmişdir. Bununla da Azərbaycan Hərbi hava qüvvələri ilk qırıcı təyyarəni arsenalına qəbul etmişdir.

Hərbi hava qüvvələri - düşmənin aviasiya birləşmələrini məhv etmək, Quru qoşunlarına və Hərbi dəniz qüvvələrinə aviasiyadan kömək etmək, desant qoşunlarını daşımaq, hava kəşfiyyatı aparmaqdan ibarətdir. Hərbi hava qüvvələri cəbhə aviasiyasından, hərbi nəqliyyat aviasiyasından və pilotsuz uçan aparatlardan ibarətdir.

Cəbhə aviasiyası bombardmançı, çoxməqsədli, qırıcı kəşfiyyat, hücum və hava dəstək təyyarələrindən, hücum təlim təyyarəsindən və hərbi yük təyyarələrindən ibarətdir.

Hərbi nəqliyyat aviasiyası zərbə, desant–nəqliyyat və müxtəlif məqsədli helikopterlərdən ibarətdir. Helikopterlər bölmələrin və kiçik qrupların tərkibində fəaliyyət göstərir. Onlar üçuşun istiqamətini, hündürlüyü və sürəti ilə manevr edə bilir. Helikopterlər yerin relyefindən istifadə etməklə çox alçaqdan uçaraq qəfildən hədəfə yaxınlaşır, maili və kəskin sürətdə şığıyaraq həmlə edir və zərbə endirib dərhal hədəfdən uzaqlaşır.

Pilotsuz uçan aparatlar zaman, məsafə və hündürlüyə görə siniflərə bölünür. Pilotsuz uçan aparatlar (PUA) koordinatları və yer kürəsinin sürətini müəyyən etmək üçün müasir peyk naviqasiya qəbuledicilərilə, elektro–optik kameralarla təchiz olunub, istənilən hava şəraitində kəşfiyyat aparmağı, müxtəlif hədəfləri izləməyə və düşməne zərbə endirməyə qadirdir (şəkil 23).

Hərbi Dəniz qüvvələri. Hərbi Dəniz qüvvələri düşmənin mühüm yerüstü obyektlərini bazalarını, dənizdə yerləşən qüvvələrini, dəniz kommunikasiyalarını məhv etməkdən ibarətdir. Hərbi dəniz gəmilərinin yüksək manevrliyi, geniş hərəkət dairəsi düşmənin suda və quruda yerləşən obyekt və hərbi texnikasına zərbə vurmaq imkanlarını artırır. Hərbi Dəniz qüvvələri suüstü və sualtı qüvvələrdən, Azərbaycan dəniz piyadalarından, sualtı hücum və sualtı müdafiə xüsusi təyinatlı dəstələrdən, xüsusi qoşunlardan və Arxa xidmətin hissə və idarələrindən ibarətdir.

Xüsusi qoşunlar. Silahlı Qüvvələrin döyüş və gündəlik fəaliyyətini təmin etməkdən ötrü xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar Silahlı Qüvvələrin hər bir növündə vardır və tərkibinə kəşfiyyat, radiotexnik, topoqrafik, radiasiya, kimyəvi və bakterioloji müdafiə, rabitə, təmir, tibb və başqa bölmələr daxildir.

Azərbaycan Dəniz Piyadaları. Azərbaycan Hərbi Dəniz Qüvvələrinin tərkibində fəaliyyət göstərən hərbi birlikdir. Əsasən təcrübəli, peşəkar hərbiçilərdən ibarət olan qurum Azərbaycanın Xəzər Dənizi tərəfindən həmsərhədinin pozulmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir.

Silahlı Qüvvələrin Arxa xidməti. Bütün qoşun növlərini maddi vəsaitlərlə təmin etmək, ehtiyatları qoruyub saxlamaq, arxa təminatı ilə bağlı bütün digər tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Silahlı Qüvvələrin Arxa xidmətinə ehtiyat material vasitələri, baza və anbarları daxildir.

Silahlı Qüvvələrdən başqa, Azərbaycan Respublikasında qanunla nəzərdə tutulan digər qoşun formaları da vardır: Mülki müdafiə qoşunları, Daxili qoşunlar, Azərbaycan Sülhməramlı Qüvvələri, Dövlət Sərhəd Xidməti, Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti və Milli Qvardiya.

Daxili qoşunlar. Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə edilmiş dövlət obyektlərinin qorunması, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dövlət obyektlərini, körpüləri və digər xidməti döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək, şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin, vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının və azadlıqlarının cinayətkar qəsdlərdən qorunması, mühüm dövlət obyektlərinin, kommunikasiya qurğularının mühafizəsinin həyata keçirilməsi, ictimai asayişin mühafizəsi, kütləvi tədbirlər keçirilərkən ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması, kütləvi iğtişaşların qarşısının alınması, habelə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş silahlı birləşmə növüdür.

Mülki Müdafiə qoşunları. Sülh və hərbi dövrdə fəlakət zonalarında qəza xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işləri yerinə yetirmək, kütləvi qırğın silahlardan və düşmənin digər hücum vasitələrindən əhalini və xalq təsərrüfatını müdafiə etmək, ümumdövlət müdafiə tədbirlərində nəzərdə tutulan tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və Fövqəladə Hallar Nazirliyinə tabe olan qoşun növüdür.

Dövlət Sərhəd Xidməti. Azərbaycan Respublikası Dövlət sərhədlərinin qorunması və toxunulmazlığını təmin etmək, xarici dövlətlərin qoşun qruplarını və bəndələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə soxulmasının qarşısını almaq, sərhədyanı əhalini, ictimai və siyasi əmlakı cinayətkar qəsdlərdən qorumaq, dövlət sərhədini qadağan olunmuş yerlərdən və qanunsuz vasitələrlə keçməyə yol verməmək, sərhəd rejimi qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üzrə nəzərdə tutulmuş silahlı birləşmə növüdür.

Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 dekabr 2015-ci il tarixli 706 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əsasında yaradılmışdır. *Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti* Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini təmin etmək, ölkəmizdə və qonşu ölkələrdən gələn hücumların, təxribatların qarşısını almaq, kəşfiyyat və ölkə daxilində əks kəşfiyyatla məşğul olmaq, Dövlət sirlərinin yayılmasının qarşısını almaq, terrorçuluğa qarşı mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş silahlı birləşmədir.

Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti. Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabe olan xüsusi hərbi hissədir. *Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti* - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, digər dövlət mühafizəsi obyektlərinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasında olduqları vaxt xarici ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının, Milli Məclisin, Nazirlər Kabinetinin, Konstitusiya

Məh- kəməsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin və Mərkəzi Seçki Komissiyasının obyektlərinin mühafizəsinin təşkil və təmin edilməsi məqsədilə nəzərdə tutulmuş silahlı birləşmədir.

Milli Qvardiya. XV əsrdə Fransada, İngiltərədə, İsveçdə, Prussiyada, XVII əsrdə Yaponiyada, XIX əsrdə isə bir çox digər dövlətlərdə qvardiyalar yaradılmışdı. Rusiyada ilk qvardiyanı 1687-ci ildə I Pyotr yaratmışdır. Orta əsrlərdə Şərqdə də muzdlulardan və qullardan ibarət keşikçi dəstələrinin seçmə hissəsi olan qvardiyalar təşkil edilirdi.

Milli Qvardiya isə ilk dəfə Fransa İnqilabı dövründə Parisdə yaradılmışdır. Azərbaycanda dövlət səviyyəsində mühafizə xidmətinin qurulması işinə isə ilk dəfə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanmışdır.

SSRİ dağılıqdan sonra öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, qanunvericilik sistemlərində olduğu kimi, inzibati orqanlarda da yenidənqurma işləri aparılaraq yeni şəraitə uyğun optimal idarəçilik formaları axtarılmaya başlandı. Mühafizə sisteminin əhəmiyyəti getdikcə daha da artdı, onun strukturu təkmilləşdi, tərkibi genişləndi. 25 dekabr 1991-ci ildə Milli Qvardiya yaradıldı.

Milli Qvardiya hökumət idarələrini, prezidentin təhlükəsizliyini və fəxri qonaqları qarşılamaq üçün nəzərdə tutulan silahlı birləşmə növüdür və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə tabedir.

§ 4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HƏRBİ ATRİBUTLARI

Hərbi atributların tarixi. Tarixi mənbələr keçmişdə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin müxtəlif rəmzləri, quş və heyvan təsvirlərindən ibarət olan nişan və emblemləri, üzərində ərəb hərfləri ilə yazılmış döyüş bayraqları olub. Belə atributlar Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil kiçik dövlət qurumları sayılan xanlıqlar dövründə də geniş yayılıb.

XVI-XVIII əsrlərdə döyüş bayraqları gözəl şərq parçalarından tikilmiş, müxtəlif ornament və yazılarla bəzədilmişdir; üçkünc, dördkünc, beşkünc və düzbucaqlı formalardan hazırlanırdı. Üstlərindəki ornamentlər qurama yaxud tikmə üsulu ilə salınmış, təbii boyalarla çəkilmişdir. Döyüş bayraqlara müxtəlif rəngli ipək, eləcə də qızılı və gümüşü saplardan zər saçaqlar salınmışdır. Bayraq ağacları silindrik formada yüngül ağac gövdələrindən düzəldilmiş, boyanmış, onların başlarına fiqurlu metal ucluqlar taxılmış, qızılı, gümüşü və başqa rəngli ipək saplardan toxunmuş qotazlar bağlanardı. Belə bayraqlar Gəncə, Bakı, Quba, Şəki, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına mənsub idi.

Döyüş Bayrağı – hər bir əsgər üçün şərəf, şücaət, rəşadət, igidlik və şöhrət simvoludur. «*Döyüş Bayrağı haqqında*» əsasnamə dövlətin ali qanunvericilik orqanı – Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunur. Hər bir silahlı təşkilatın, güc strukturunun, hərbi hissə və bölmələrin qanunla müəyyən edilmiş nümunəvi Döyüş Bayrağı olmalıdır.

Döyüş Bayrağı – Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hər bir hərbi qulluqçusuna Vətəninə sədaqətlə xidmət etmək, öz qanını və canını belə əsirgəmədən onu mərdlik və bacarıqla müdafiə etmək, doğma torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq borcunu xatırlatmaq üçündür. Hərbi hissənin bütün şəxsi heyəti Döyüş Bayrağını fədakarlıq və mərdliklə qorumaq və onun düşmən tərəfindən ələ keçirilməsinə yol verməməlidir.

Döyüş Bayrağı itirildikdə hərbi hissənin komandiri və bu rüsvayçılığa bilavasitə müqəssir olan hərbi qulluqçular məhkəməyə verilməli, hərbi hissə isə ləğv edilməlidir.

Döyüş bayrağı sülh dövründə qorovul tərəfindən müvafiq xüsusi yerdə, hərbi hissənin qərargahında saxlanılır, kənara çıxarıldıqda isə bayraq tağını tərəfindən mühafizə olunur. Hərbi hissə təltif olunduqda bütün orden və medallar bayrağa sancılır.

Ən ağır döyüşlərə belə hərbi hissə Döyüş Bayrağının altından keçib gedirlər. Hər bir hərbi qulluqçu döyüş bayrağına ehtiram göstərməli və onu göz bəbəyi ilə qorumaqdadır. Döyüş Bayrağı altında əsgər Hərbi And qəbul edir.

Hərbi And. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinə həqiqi hərbi xidmətə çağırılan hər bir vətəndaş Hərbi And qəbul edir. Öz yoldaşlarının sırası və komandirlər qarşısında Döyüş Bayrağı altında əlini silaha dayayaraq, gənc əsgər Vətənə, öz xalqına sədaqətli olacağı barədə təntənəli surətdə and içir:

«Mən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarına daxil olarkən, Vətənim Azərbaycana və onun xalqına sadiq olacağıma and içirəm.

Təntənəli surətdə and içirəm!

Azərbaycan Respublikasının mənafeyini, onun suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini şəərəflə qoruyacaq, bundan ötrü qanımı və canımı əsirgəməyəcəyəm.

Səmimi, cəsür, intizamlı olacaq, hərbi sirri verməyəcək, hərbi nizamnamələrin tələblərini yerinə yetirəcək, komandirlərin və rəislərin əmrlərinə sözsüz tabe olacağam.

Hərb işini vicdanla öyrənəcək, əcdadların hərbi ənənələrini şəərəflə davam və inkişaf etdirəcək, hər an əldə silah Vətənin müdafiəsinə qalxmağa hazır olacağam.

Andımı pozsam, Azərbaycan Respublikası qanunlarının tam ciddiyyəti ilə məsuliyyət daşımağa hazırım».

Hərbi And böyük dövlət əhəmiyyətli sənəddir. O, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir və qanun qüvvəsinə malikdir.

§ 5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINDA VƏ DİGƏR QANUNVERİCİLİK AKTLARINDA HƏRBİ XİDMƏTƏ DAİR MÜDDƏALAR

Müdafiə dedikdə, ölkəmizin silahlı basqından müdafiəyə hazırlığının təmin edilməsi üzrə siyasi, iqtisadi, hərbi, hüquqi və digər tədbirlər sistemi, eləcə də Azərbaycan Respublikasının əhalisinin, ərazisinin və müstəqilliyinin bilavasitə mühafizə edilməsi nəzərdə tutulur.

Müdafiə təhlükəsizliyin bir amili və dövlətin ən vacib funksiyalarından biridir. Ölkəmizin müdafiəsi beynəlxalq hüquqlara, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qüvvədə olan qanunvericiliyinə və hərbi doktrinasına uyğun surətdə təşkil edilir və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Əlirza oğlu bilavasitə rəhbərliyi ilə yaradılmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq referendumu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası ilk Əsas Qanununun – Konstitusiyasının *9-cu maddəsində* göstərilir:

I. Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır.

II. Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münəqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir.

III. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanıdır.

Azərbaycan Respublikası ölkəsinin təhlükəsizliyini özünün sərəncamında olan bütün vasitələrdən cəm halında istifadə etməklə və bu zaman siyasi diplomatik və digər dinc vasitələrə üstünlük verməklə təmin edir. Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrə və digər silahlı birləşmələrə malik olmaqla, onları aşağıdakı məqsədlər üçün tətbiq etməyi vacib sayır:

- Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz edilən hallarda, onun müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və digər vacib həyat maraqlarının müdafiəsində;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərində, müqavilə öhdəliklərinə uyğun olaraq digər dövlətin sərhədlərində və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisində onun vacib həyati mənafeələrinə təhlükə törədən silahlı münəqişələrin, hər hansı qanuna zidd silahlı zorakılığın qarşısının alınmasında.

Konstitusiyanın müddəalarına uyğun olaraq qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında», «Müdafiə haqqında», «Hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında», «Hərbi xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ rəhbər sənədlərlə vətəndaşların hərbi xidmətə hazırlanması, çağırışı, qeydiyyatata götürülməsi və hərbi xidmət keçməsi məsələləri müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 74-cü maddəsində deyilir:

- Vətənə sədaqət müqəddəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsində deyilir:

- Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.

Hərbi vəzifə haqqında anlayış. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi və hərbi xidmət Azərbaycan Respublikası vətəndaşının müqəddəs borcudur. Azərbaycan Respublikasının «Müdafiə haqqında» qanununda dövlət qurumu olub, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və bölünməzliyinin silahlı müdafiəsi üçün təsis olunur və vətəndaşların hərbi vəzifələri müəyyən edilir. Vətəndaşların hərbi vəzifələri Azərbaycan Respublikasının «Silahlı Qüvvələr haqqında» və «Hərbi xidmət haqqında» qanunlarında müəyyən edilmişdir. Hərbi vəzifə bunları nəzərdə tutur:

- hərbi vəzifələrin və çağırışçıların hərbi qeydiyyatata alınması;
- gənclərin hərbi xidmətə hazırlığı;
- hərbi xidmətə çağırış;
- ehtiyatda olmaq;
- ehtiyatda olmaqla hərbi toplanışa çağırış və qulluq etmək.

Azərbaycan Respublikasının müəyyən qanun və normativ hüquqi aktları ilə səfərbərlik və hərbi vəziyyət vaxtında hərbi vəzifələr müəyyənləşdirilir.

Səfərbərlik - Silahlı Qüvvələrdə, dövlətin iqtisadiyyatının dövlət ərazisində, ya da ayrı-ayrı yerlərdə hərbi vəziyyət elan edir və hərbi fəaliyyət haqqında əmr verir.

Hərbi vəziyyət - müstəsna hallarda yüksək dövlət orqanının qərarına əsasən ölkədə yaxud ayrı-ayrı yerlərdə müəyyən edilən müvəqqəti xüsusi hüquqi dövlət idarəetmə rejimidir. Bu zaman hərbi orqanların səlahiyyətləri genişləndirilir, vətəndaşlara bir sıra əlavə vəzifələr həvalə olunur və məhdudlaşma müəyyən edilir.

Hərbi dövr - dövlətin müharibə vəziyyətində olması deməkdir. Dövlətin bütün həyatı fəaliyyəti sahəsində və dövlətlərarası əlaqələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərlə, hərbi vəziyyət dövrü qanunlarının həyata keçirilməsi ilə səciyyələndirilir.

Azərbaycan Respublikasının «Müdafiə haqqında» qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı hesab olunur. Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz və ya silahlı münaqişə törənərsə, həmçinin belə bir təhlükə ehtimalı olarsa, o, ümumi, yaxud qismən səfərbərlik haqqında qərar qəbul edir, dövlətin ərazisində, ya da ayrı-ayrı yerlərdə hərbi vəziyyət elan edir və hərbi fəaliyyət haqqında əmr verir.

Hərbi qeydiyyatın təşkili və onun əhəmiyyəti. Hərbi qeydiyyat vətəndaşların hərbi vəzifələrinin əsas hissəsidir. Çağırış yaşına çatmış bütün oğlanlar yaşadıkları yerlərdə hərbi qeydiyyatata alınmalıdır. Hərbi qeydiyyat Silahlı Qüvvələri şəxsi heyətlə təmin etməkdə dövlətin ehtiyatlarını müəyyən edir.

«Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun 6-cı maddəsində vətəndaşların ilkin hərbi qeydiyyatata alınmasından bəhs edir. Beləki, kişi cinsli vətəndaşlar 16 yaşının tamam olduğu il yanvar-mart ayları ərzində, daimi və ya müvəqqəti yaşayış yeri üzrə rayon, şəhər çağırış məntəqələrində qeydiyyatata alınırırlar. Burada onlar hərbi xidmətə yararlığı

müəyyən etmək məqsədilə tibb komissiyasının mütəxəssis həkimləri tərəfindən hökmən hərtərəfli tibbi müayinədən keçirlər.

İlkin hərbi qeydiyyatda alınarkən vətəndaşlar mütəxəssis həkimlər - cərrah, terapevt, nevropatoloq, psixiatr, göz həkimi, qulaq-burun-boğaz həkimi, diş həkimi, zərurət olduqda isə müalicə idarələrindən göndərilən başqa ixtisaslı həkimlər tərəfindən hökmən tibbi müayinədən keçirlər.

Tibb komissiyası müayinəni bu iş üçün ayrılmış xüsusi otaqlarda aparır. Tibbi müayinənin nəticələrinə uyğun olaraq çağırış komissiyası hərbi həkim ekspertizasiyasının rəyini çağırışçıya elan edir:

- hərbi xidmətə yararlılıq haqqında;
- səhhətə görə hərbi xidmətə müvəqqəti yararsız hesab edilməklə çağırışa bir il müddətində möhlət verilməsi haqqında;
- dinc dövrdə hərbi xidmətə yararsızlıq, müharibə dövründə məhdud yararlılıq və ehtiyata daxiledilmə haqqında;
- hərbi qeydiyyattan çıxarılmaqla hərbi xidmətə yararsızlıq haqqında.

Hərbi qeydiyyatın təmin edilməsində vətəndaşların vəzifələri:

- Yaşadıqları yerlərdə çağırış məntəqələrində hərbi qeydiyyata durmaq;
- Silahlı Qüvvələrdə hərbi xidmətdən ehtiyata buraxıldıqdan sonra iki həftə müddətində çağırış məntəqələrində hərbi qeydiyyata durmaq;
- Çağırış məntəqələrində ailə vəziyyətindəki dəyişikliklər, təhsili, iş yeri və yaxud vəzifəsi, yaşadığı yer haqqında iki həftə müddətində məlumat vermək;
- Çağırış məntəqələrinin çağırışı ilə təyin edilmiş vaxtda müəyyən edilmiş yerə gəlmək;
- yeni yaşayış yerinə (3 aydan çox) köçərkən və ölkədən xaricdə (6 aydan çox müddətdə) olarsa, iki həftə müddətində yeni yaşayış yerində hərbi qeydiyyata durmaq.
- Hərbi bilet və çağırış məntəqəsinə təhkim edilmək haqqında vəsiqə ehtiyatlı saxlanmalı, həmin sənədlər təsadüfən itirilmiş olarsa, iki həftə müddətində çağırış məntəqəsinə xəbər verilməlidir ki, həmin sənədlərin yenidən verilməsi haqqında qərar qəbul edilsin;
- Hərbi xidmətə çağırışçı 3 ay müddətindən çox yaşadığı yerdən gedərsə, çağırış vaxtı şəxsən çağırış məntəqəsinə xəbər verməlidir.

Çağırışqabağı hazırlıq. Hərbi xidmətə çağırış. Həqiqi hərbi xidmət keçmə. Vətəndaşlar müddətli hərbi xidmətə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı əsasında çağırılır.

Vətəndaşların müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılması haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının normativ - hüquqi aktı elan olunduqdan sonra qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddət ərzində qanunla müəyyən olunmuş müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməmiş, müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırışdan möhlət hüququna malik olmayan və ya müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırışdan azad edilməyən çağırışçılar Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinə gəlməlidirlər.

18 yaşına çatmış və daha yuxarı yaşlı çağırışçıların çağırış məntəqəsinə dəyişdirməsinə yalnız təsdiqedicə sənədlər təqdim edilərkən yol verilir, bu şərtlə ki, çağırışçı:

- Müdiriyyət tərəfindən başqa yerə, işə keçirilmiş olsun;
- Ailənin tərkibində dəyişiklik, yaxud mənzil alması ilə əlaqədar yeni yaşayış yerinə köçmüş olsun;
- Tədris müəssisəsinə qəbul edilmiş olsun, təhsil almağa getmiş, yaxud tədris müəssisəsinə bitirmiş olsun və təyinatı üzrə işə göndərilsin.

Müəyyən edilmiş müddətdə çağırış məntəqələrinə gəlməməyin üzürlü səbəbləri aşağıdakılar sayılır:

- Tibbi müayinəyə görə çağırışçının xəstəliyinin, onu çağırış məntəqəsinə şəxsən gəlmək imkanından məhrum etməsi;

- Kortəbii xarakterli maneə, bu zaman şəxsin gəlməyinin qeyri mümkün olması çağırışçının yaqayış yeri üzrə yerli icra hakimiyyəti orqanı və ya daxili işlər orqanı tərəfindən təstiq edilməlidir.

Aşağıdakılar müddətli hərbi xidmətə çağırılırlar:

- Çağırışdan azad edilənlər;
- İslah əmək müəssisələrində azadlıqdan məhrumetmə maddəsilə cəza çəkən və ağır cinayətlər üstündə məmkun olunmuş vətəndaşlar;
- Barəsində təhqiqat və ya istintaq aparılan, yaxud cinayət işinə məhkəmə tərəfindən baxılan vətəndaşlar.

Müddətli hərbi xidmətə çağırışa möhlət aşağıdakılara şamil olunur:

- Ailə vəziyyətinə görə;
- Sağlamlıq vəziyyətinə görə;
- Təhsilini davam etdirmək üçün;
- Deputatlıq fəaliyyətinə görə.
- Əmək qabiliyyətini itirmiş və köməyə ehtiyacı olan ailə üzvlərinə, birgə və ya ayrı yaşamalarından asılı olmayaraq himayəçilik edən çağırışçılara

Tibbi müayinə zamanı hərbi xidmətə müvəqqəti yararsız sayılmış şəxslərə səhhətə görə çağırışdan azad edilir. Səhhətə görə çağırışdan möhlət hər dəfə 1 il müddətinə 3 dəfə verilə bilər. Müalicədən sonra çağırışçı hərbi xidmətə yararlı sayıldıqda hərbi xidmətə çağırılır, yararsız sayıldıqda isə ehtiyata keçirilir.

Hərbi qeydiyyatda olan, çağırışdan azad edilmək və möhlət almaq hüququna malik olmayan 18 yaşından 35 yaşınadək kişilər müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılırlar.

Müddətli həqiqi hərbi xidmət 1 ildə 4 dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı əsasında – yanvar, aprel, iyul və oktyabr aylarının 1-dən 20-dək keçirilir. Fərman elan edilən gündən hər bir çağırışçı Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinə getməlidir. Dinc dövrdə həqiqi hərbi xidmətin müddətləri təqvim hesabı ilə belədir:

- Müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçuları üçün, ali təhsilli olanlar - 1 il;
- Hərbi dəniz qüvvələrinin gəmilərində, döyüş təminatı üzrə sahil hissələrində və Sərhəd Qoşunları dəniz hissələrinin matrosları və çavuşları üçün - 2 il, ali təhsili olanlar üçün - 1 il 6 ay;
- Qalan bütün əsgərlər və çavuşlar üçün - 1 il 6 ay.

Vətəndaşların həqiqi hərbi xidmət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Hərbi əməliyyatlarda, təlimlərdə və gəmilərin yürüşlərində iştirak etmək;
- Komandirin verdiyi əmri, sərəncamı və tapşırığını yerinə yetirmək;
- Hərbi nizamnamələrə müvafiq müəyyən olunmuş xidməti vəzifələri icra etmək;
- İş günü cədvəli üzrə müəyyən olunmuş və ya xidməti zərurətin tələb etdiyi müddət ərzində hərbi hissənin ərazisində qalmaq;
- Vətəndaşların həyatını, səhhətini, şərəfini, ləyaqətini qorumaq;
- Qanun və qaydaların təmin edilməsində hüquq mühafizə orqanlarına kömək etmək;
- Cəmiyyətin və dövlətin mənafeələrinə uyğun olduğu qanunlarla müəyyən edilən digər işləri yerinə yetirmək.

Dinc dövrdə həqiqi hərbi xidmətdə olmağın son yaş həddi, müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçuları üçün 28 yaşdır. Aşağıdakı günlər hərbi xidmətin başlanğıcı sayılır:

- Çağırışçılar üçün hərbi hissəyə göndərilməkdən ötrü hərbi komissarlığa gəldikləri gün;
- Hərbi vəzifəlilər və qadınlar üçün hərbi komissarlığın verdiyi sərəncamda göstərilmiş xidmət yerinə yola düşdükləri gün;
- Ali və orta ixtisas məktəbini bitirdikdən sonra bilavasitə hərbi xidmətə çağırılan ehtiyatda olan zabitlər üçün hərbi komissarlığın göstərdiyi qəbul edilmə günü;
- Çağırışçılar, hərbi vəzifəlilər və qadınlar üçün hərbi məktəbə qəbul olunduqları gün.

Müharibə dövründə səfərbərlik elan edildikdə və sonrakı çağırışlar zamanı 18 yaşından son yaş həddinədək vəzifəli və çağırışçılar, habelə hərbi qeydiyyatda olmayan 18 yaşından 45 yaşadək qadınlar həqiqi hərbi xidmətə çağırıla bilər.

§ 6. HƏRBI QULLUQÇULARIN VƏZİFƏLƏRİ VƏ RÜTBƏLƏRİ

Hərbi qulluqçuların ümumi vəzifələri. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçusu öz Vətəninə – Azərbaycan Respublikasının müdafiəçisidir. Hərbi qulluqçu öz Vətəninə müdafiəsi üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. O, Azərbaycan dövlətinin mənafeyini qorumaq, onun nüfuzunun və qüdrətinin möhkəmlənməsinə səy göstərməli, hərbi andı yerinə yetirməli, intizamlı, vicdanlı, cəsarətli olmalı, hərbi borcunu yerinə yetirərkən bütün qüvvəsini və lazım gəldikdə canını əsirgəməməli, komandirlərə sözsüz tabe olmalı, onları döyüşdə müdafiə etməli, öz hərbi hissəsinin Döyüş Bayrağını göz bəbəyi kimi qorumağa borcludur.

Hərbi qulluqçu Azərbaycan Respublikası vətəndaşının yüksək adını ləyaqətlə daşımalı, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, xidmət etdiyi hərbi hissənin şərəfini və döyüş şöhrətini, öz hərbi rütbəsini ciddi surətdə qorumaqdadır.

Döyüş meydanını özbaşına tərk etmiş və ya silah işlətməkdən boyun qaçıraraq, müharibə aparma vasitələrini düşməyə vermiş və ya düşməyə üçün qoyub getmiş, batmaqda olan hərbi gəmini tərk etmiş, könüllü olaraq əsir düşmüş hərbi qulluqçu hərbi cinayətkardır.

Düşməyə tərəfinə keçmək, casusluq, dövlət sirrini və ya hərbi sirri xarici dövlətə vermək, Azərbaycan Respublikasına qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqda xarici dövlətə kömək etmək – *Vətənə xəyanətdir!!!* Vətənə xəyanət etmək ən ağır cinayət sayılır.

Əsgərin vəzifələri. Sırası rütbəsində olan hərbi qulluqçular əsgər adlanır və manqa komandirinə tabedir. Əsgər sülh və müharibə dövründə ona tapşırılan vəzifələrinə və tapşırıqların vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsinə, həmçinin öz silahının, eləcə də ona tapşırılan döyüş texnikası və digər texnikanın vəziyyətinə cavabdehdir:

Əsgər borcludur:

- Azərbaycan Respublikası SQ – nin əsgəri borcunu dərindən dərk etsin, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına ciddi əməl etsin, hərbi andı yerinə yetirsin;
- Sayıq olsun, Azərbaycanın mənafeyini vicdanla və inamla qorusun, bu işdə öz qüvvəsini, lazım gələrsə həyatını əsirgəməsin;
- Hərbi işi vicdanla öyrənsin komandirin öyrətdiklərini səylə yadında saxlasın, öz vəzifəsini dəqiq yerinə yetirsin, hərbi nizamnamələri vicdanla yerinə yetirsin;
- İgid və intizamlı olsun, nələyi hərəkətlər etməsin və yoldaşlarını da belə hərəkətlərdən çəkindirsin;
- Hərbi və dövlət sirrini ciddi qorusun;
- Komandirə hörmət etsin, hərbi nəzakət, davranış və əsgəri salamvermə qaydalarına ciddi əməl etsin. Diviziya komandiri də daxil olmaqla bütün rəislərin vəzifələrini, hərbi rütbələrini bilsin;
- Silahını, döyüş texnikasını saz, təmiz və döyüşə hazır vəziyyətdə saxlasın. Silahla, döyüş texnikası və digər texnika ilə işləyəndə və başqa hallarda təhlükəsizlik tədbirlərinə, həmçinin yanğın əleyhinə tədbirlərə ciddi əməl etsin
- Dövlət əmlakını qorusun, geyimini və ayaqqabısını səliqə ilə geyinsin, onları vaxtında təmir etsin, hər gün təmizləsin və göstərilmiş yerdə saxlasın;
- Həmişə hərbi formada olsun və səliqəli geyinsin. Şəxsi və ictimai gigiyena qaydalarına riayət etsin;
- Hissənin yerləşdiyi ərazidən kənara çıxmaq zərurəti olduqda manqa komandirindən icazə alsın və qayıtdıqdan sonra ona xəbər versin;

- Hissədən kənarda olduqda özünü şərəf və ləyaqətlə aparsın, ictimai qaydaları pozmasın və əhaliyə qarşı nəlayiq hərəkətlər etməsin.

Döyüş hazırlığı işində müvəffəqiyyət qazanan əsgərə baş əsgər, matrosa isə baş matros rütbəsi verilə bilər.

Hərbi rütbələr. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində hərbi rütbələr hərbi qulluqçulara və eləcə də ehtiyatda olan hərbi mükəlləfiyyətli hərbi xidmət keçməyin müvafiq qaydalarına uyğun olaraq, onların qulluq vəzifələrinə, hərbi və xüsusi hazırlığına, qulluq illərinə, qoşun növlərində qulluğuna və Vətən qarşısında xidmətlərinə görə verilir.

Hərbi qulluqçuların fərqlənmə nişanları. Hərbi qulluqçuların geyindiği formasının müəyyən olunmuş yerində fərqlənmə nişanları yerləşdirilir. Hərbi nişanlar hərbi qulluqçunun hansı qoşun növündə qulluq etdiyini bildirir. Bunlar paqonlar, yaxalıqlar, döş və qol nişanları, baş geyimində kokardalar, kantlar və qaytanlardır.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə məxsus fərqlənmə nişanları Azərbaycan Respublikası Milli Məclis tərəfindən 1 yanvar 1993-cü ildən qəbul edilmişdir.

Hərbi qulluqçuların geyim formaları. Hərbi qulluqçular, hərbi vəzifəli toplarışlarda hərbi rütbə və qoşun növü üzrə fərqləndirmə nişanları olan hərbi geyim forması geyinirlər. Hərbi geyim formasını, hərbi qulluqçuların fərqlənmə nişanlarını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, onların geyinilməsi və sancılması qaydasını isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təsdiq edir.

Hüququ olmayan vətəndaşların hərbi qulluqçuların hərbi geyim formasını, fərqlənmə nişanları ilə geyinməsi qanunla qadağandır və cəzalandırılır.

Hərbi geyim forması mərasim, gündəlik, səhra geyim formalarına və xüsusi geyimlərə, onlardan hər biri isə öz növbəsində yay və qış geyimlərinə bölünür. Mərasim geyim forması xüsusilə təntənəli hallarda, istirahət və bayram günlərində, habelə xidmətdən kənar vaxtda geyinmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Səhra geyim forması döyüş şəraitində, sutkalıq növbə və naryadlarda (qəragahlarda, idarələrdə, müəssisələrdə), təlimlərdə, manevrlərdə, döyüş növbələrində və təlim mərkəzlərindəki məşğələlərdə geyinmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Gündəlik geyim forması isə qalan bütün hallarda geyinilir.

§ 7. SIRA VƏ ONUN ELEMENTLƏRİ. SİLAHSIZ SIRA HƏRƏKƏTLƏRİ.

Sıra və onun elementləri. Sıra təlimi hərbi qulluqçuların təlim və tərbiyə işi üzrə fənlərdən biridir. Sıra təliminə aşağıdakılar aiddir:

- tək sıra təlimi;
- silahla və silahsız təlim üsullarının icrası;
- bölmələrin piyada sıralarında və maşınlarla hərəkəti;
- bölmələrin sıra nümayişi və sıra baxışının keçirilməsi.

Sıra - hərbi qulluqçuların bölmə və hərbi hissələrin birgə fəaliyyəti üçün Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş düzülüştür. Sıranın aşağıdakı elementləri var:

Cinah – sıranın kənarlarına deyilir. Sırada sağ və sol cinahlar olur. Sıra döndükdə cinahlar dəyişir.

Ön - sıranın baxdığı tərəfdir.

Sıranın arxa tərəfi – ön tərəfin əks tərəfinə deyilir.

Interval (ara) – üfüqi xətt boyu hərbi qulluqçular və bölmələr arasında olan məsafədir.

Məsafə-hərbi qulluqçularla bölmələr arasında dərinliyə qədər olan məsafəyə deyilir.

Sıranın eni – cinahlar arasındakı məsafəyə deyilir.

Sıranın dərinliyi – birinci cərgə ilə axıncı cərgə arasında olan məsafə deyilir.

Açıq və yürüş sıraları – açıq sıra, bu zaman bölmələr bir cərgə, yaxud iki cərgə sıralarda bir xətt üzrə yaxud

Nizamnamədə göstərilən və komandirin əmri ilə müəyyən edilən ara sıralamaqla kolonlar xəttində düzülür.

Cərgə - Əsgərlər bir–birinin yanında bir düz xətt üzrə düzülməsidir.

Maşın xətti – bir düz xətt üzrə bir–birinin yanında maşınların düzülməsidir.

Açıq sıralar – yoxlamalar, baxışlar, rəsmi keçidlərdə və başqa lazım olan hallarda lazım olur.

İkicərgəli sıra – bir cərgənin hərbi qulluqçuları o biri cərgədəkilərin arxasınca dururlar.

Sıxlaşmış sıra– hərbi qulluqçular sıranın buraxdığı tərəfdə bir – birinin dirsəyindən bir addım məsafədə və ya komandirin göstərdiyi kimi yerləşirlər.

Yürüş sırası – bir bölmə sıraya düzülür, bir neçə bölmə Nizamnamə və ya komandirlərin əmrləri ilə müəyyən edilmiş məsafələri saxlamaqla bir–birinin arxasında kolonlara düzülür.

Kolon – Nizamnamə və ya komandirlərin əmri ilə hərbi qulluqçuların bir-birinin arxasında, bir–bir, iki–iki, üç–üç və yaxud daha çox düzülüşə deyilir.

Yönəldici–yürüş sırasında birinci duran hərbi qulluqçuya deyilir.

Tamamlayıcı–kolonun arxasında duran hərbi qulluqçuya deyilir.

Sıraya rəhbərlik komanda və ya əmrlə yerinə yetirilir. «Bölmə–dayan!» komandasında «*Bölmə*» xəbərdarlıq, «*dayan!*» isə icraedici komandadır. Xəbərdarlıq komandası verildikdən sonra hərbi qulluqçular «*FARAGAT*» vəziyyətində durur, hərəkətə sol ayağı ilə başlayırlar. Bölməni saxlamaq üçün komanda verilir. Komandalar səslə, fitlə, fənərlə və bayraqla verilir.

Bayraqlar uzunluğu *40 sm* olan düzbucaqlı parçadan ibarət, ağ və qırmızı rəngli olur. Sıraya düzülməzdən əvvəl əsgər öz silahını, ona tapşırılmış döyüş texnikasını, fərdi mühafizə vasitələrini, qazma alətlərini, döyüş sursatını, paltarını səliqəli geyinməli, yoldaşlarında olan çatışmazlıqlarına kömək etməlidir.

Komandirin düzülüşqabağı vəzifələri. Hərbi qulluqçuların düzülüşdən qabaq vəzifələri aşağıdakı kimidir:

- düzülüşün yerini, vaxtını, qaydasını, geyim formasını və ləvazimatını, eləcə də hansı silahı, döyüş və digər texnikanı götürmək lazım olduğunu göstərsin;
- hərbi geyimin səliqəli geyinildiyini, ləvazimatın mövcudluğunu, eləcə də saçın səliqəli qırılmasını yoxlasın;
- sırada sıra nizamını saxlasın, bölmələrin komandaları və siqnalları düzgün yerinə yetirmələrini və hərbi qulluqçuların sırada vəzifələrini yerinə yetirmələrini tələb etsin;
- piyada sıralarda durduğu yerdə komanda verərkən «*FARAĞAT*» vəziyyətini alsın.

Əsgərin sırada vəzifələri. Əsgərin sırada vəzifələri:

- Saçını səliqəli qırxdırmış olsun;
- Öz silahının, ona tapşırılan döyüş və digər texnikanın, döyüş sursatının, fərdi mühafizə vasitələrinin, qazma alətlərinin, hərbi geyim və ləvazimatın sazlığını yoxlasın;
- Hərbi geyimi səliqəli və düzgün, ləvazimatını düzgün taxıb gəzdirsən, yoldaşında gördüyü nöqsanları düzəltməyə kömək etsin;
- Sırada öz yerini bilsin, onu tez və tələssiz tutmağı bacarsın, yerləş vaxtı düzlənməni, təyin edilmiş intervalı saxlasın, sıradan icazəsiz çıxmasın;
- Sırada icazəsiz danışmasın və tam sakitliyə riayət etsin, öz komandirlərinin əmr və sərəncamlarına diqqətli olsun, düzgün icra etsin;
- Müşahidəçi olanda sərəncamları, komandaları təhrifsiz, bərkədən və aydın ötürsün.

Sıra duruşu və komandaların icra edilməsi (əməli). Sıra duruşu sıra təliminin əsas elementlərindəndir. Sıra duruşuna «DÜZLƏN» və «FARAĞAT» komandaları ilə icra edilir.

Əmr verilərkən, məlumat verərkən, bir–birinə müraciət edərkən, Dövlət Himni çalınarkən və əsgərə salam verərkən sıra duruşuna keçirlər. Sıra duruşunu qəbul etmək üçün hərbi qulluqçu düz, sərbəst durmalı, dabanlarını bir yerdə, pəncələrini ön xətt üzrə bir pəncə önündə aralı qoymalı, qıçlarını dizdən düz saxlamalı, gərgin olmalı, döşünü azca qaldırmalı, bütövlükdə bədənini bir azca qabağa verməli, qarnını yığmalı, çiyinlərini sallamamalı, qollarını elə sallamalıdır ki, ovuc içəriyə çevrilisin, barmaqlar açıq şəkildə ombaya toxunmalı, hərəkət etməyə tam hazır olmalıdır.

«AZAD» komandasında hərbi qulluqçu sağ ayaq yerində qalmalı, sol ayağını çiyinlər qədər sola bərk vurmalı, əllər sərbəst halda olmalı, durduğu yeri tərk etməməli, danışmamalı və diqqət azaltmağa ixtiyarı yoxdur.

«DÜZLƏN» komandasında hamı başını sağa döndərir, hər kəs özündən sonrakı 4-cü yoldaşının sinəsini görə bilsin. «FARAĞAT» komandasında bütün hərbi qulluqçular dərhal başlarını düz tuturlar. Bu komandada heç kəs danışmır, sadəcə hamı irəli baxır. «Baş geyimini ÇIXART!» komandasında, hərbi qulluqçu sağ əllə baş geyimini çıxardıb, sol əlində saxlayır.

«Üst–başını DÜZƏLT!» komandasında sıradan yerini tərk etmədən silahı, paltarını, ləvazimatı düzəltmək olar. Sıradan çıxmaq, hərbi qulluqçu yalnız komandirinin əmrinə görə çıxıb bilər.

«OLMADI» komandasında hərbi qulluqçu əvvəlki, yəni sonuncu komandaya uyğun hərəkət edir.

Yerində dönmələr (əməli). Yerində dönmələr «Sağa-DÖN!», «Yarımsağa-DÖN!», «Sola-DÖN!», «Yarımsola-DÖN!» və «Geriyyə-DÖN!» komandaları ilə yerinə yetirilir. Geriyə (1/2 çevrə qədər), sola (1/4 çevrə qədər), yarımsola (1/8 çevrə qədər) dönmə sol qola tərəf daban və sağ pəncə üstündə; sağa, yarımsağa, sağ qola tərəf, sağ daban və sol pəncə üstündə yerinə yetirilir.

Dönmələr iki sayda yerinə yetirilir: bir sayı ilə bədənə düzgün vəziyyətini saxlayaraq ayaqları dizdən bükmədən dönməli, bədənə ağırlığını qarşıdakı ayağın üstünə keçirməli, iki sayı ilə o biri ayağı ən qısa yolla qabaqdakı ayağın yanına qoymalı.

Yeriş addımı (əməli). Yeriş addımla və ya yüyürərək komandası ilə icra edilir. Addımla yerişin normal sürəti dəqiqədə 110-120 addım, addımın ölçüsü 70-80 sm olmalıdır.

Yüyürərək yerişin normal sürəti dəqiqədə 165-180 addım, addımın ölçüsü 85-90 sm olmalıdır. Addımlar iki cür olur: sıra və səfər addımları.

Sıra addımı, bölmələr təntənəli marşla keçdikdə, yerişdə əsgəri salam verdikdə, hərbi qulluqçular rəisə yaxınlaşdıqda və ondan ayrılanda, sıradan çıxdıqda və sıraya qayıtdıqda, habelə sıra təlimlərində tətbiq edilir.

Sıra addımı ilə yeriyərkən pəncəsi qabağa dartılmış ayağı yerdən 15-20 sm qaldırmalı və onu yerə pəncə-daban üstünə möhkəm qoymalı, eyni zamanda o biri ayağı yerdən aralamalı.

Barmaqlar yarım bükülmüş vəziyyətdə, ovuclar yerə baxaraq qolların şalvarın yan tikişinə paralel olmaqla irəli, çiyin bərabərliyində geriyyə yellənir.

Səfər addımı ilə yeriyərkən «FARAĞAT» komandası ilə sıra addımlarına keçilir. Sıra addımları ilə yeriyərkən «AZAD» komandası ilə səfər addımlarına keçilir.

Yerində addımlamanı göstərmək üçün «Yerində, addımla - MARŞ!» komandası verilir (şəkil 38). Həmin komanda zamanı hərbi qulluqçu ayaqları qaldırmalı və göstərilmiş qaydada endirməli, bu zaman ayaqları yerdən 15-20 sm qaldırmalı və pəncələrin qabaq hissəsindən başlayaraq pəncə-daban üstə tamamilə yerə qoymalı, qolların hərəkəti davam etməlidir. Sol ayağın yerə qoyulması ilə verilən «DÜZÜNƏ–GET!» komandası ilə sağ ayaqla yerində bir addım da atıb, sol ayaqla tam addımla yeriməyə başlamalı.

Yerişi durdurmaq üçün «Əsgər- DUR!» komandası verilir. Sağ və ya sol ayağın yerə qoyulması ilə bir vaxtda verilən bu komanda ilə bir addım da atıb, o biri ayağı əvvəlki ayağın yanına qoyaraq «FARAĞAT» vəziyyəti almaq lazımdır.

§ 8. MOTOATICI MANQANIN TƏŞKİLİ VƏ DÖYÜŞ İMKANLARI

Motoaticı manqanın təşkili. Motoaticı manqa - ən aşağı taktiki bölmədir. O təşkilatca motoaticı tağımın tərkibində olur. Motoaticı manqa piyadanın döyüş maşını (PDM) və ya zirehli transportyor (ZTR) ilə silahlandırılı bilər.

PDM-li manqanın təşkili və silahları. PDM-li manqanın heyəti manqa komandirindən, tuşlayıcı operatorlardan, sürücü mexanikdən, pulemyotçudan, qumbaraatan atıcıdan, qumbaraatan atıcının köməkçisindən, baş atıcıdan və atıcıdan ibarətdir.

Motoaticı manqa piyadanın döyüş maşını, Kalaşnikov tipli əl pulemyotunu, tank əleyhinə əl qumbaraatanı, Kalaşnikov avtomatları, snayper tüfəngi, qəlpələnən əl qumbaraları, tank əleyhinə kumulyativ əl qumbarası ilə təmin olunur.

Piyadanın döyüş maşını tırtıllı, zirehli texnikadır. Manqanı uzaq məsafələrə daşımaq, manqanı düşmən hücumları zamanı mühafizə etmək, manqanın fəaliyyətini çevikləşdirmək və düşmənlə döyüş aparması üçündür.

Heyəti 3 nəfərdir. Əlavə olaraq 7 nəfər desant götürmə qabiliyyətinə malikdir. Kütləsi 14 tondur. Güllə və qəlpə əleyhinə zirehə malikdir. Onun üzərində 100 mm–lik tank əleyhinə idarə edilən raket kompleksi, 30 mm–lik kiçikçaplı avtomatlaşdırılmış top və 7,62 mm–lik Kalaşnikov tipli pulemyot quraşdırılmışdır. Maşın şosse yolda 65 km/saat, torpaq yolda 40–50 km/saat və su hövzələrində isə 7 km/saatla hərəkət edə bilər. Bu maşın yüksək hərəkət sürətinə malikdir və qalın qar örtüyü olan yerlərdən asanlıqla keçə bilər. Maşın atomdan mühafizə sistemi və gecəgörmə cihazları ilə təchiz edilmişdir.

ZTR-li manqanın təşkili və silahları. Zirehli transportyorlu manqanın heyəti manqa komandirindən, pulemyotçudan, qumbaraatan atıcıdan, qumbaraatan atıcının köməkçisindən, snayperçidən, baş atıcıdan, 2 nəfər atıcıdan və sürücüdən ibarətdir.

Manqa zirehli transportyor, kalaşnikov tipli pulemyotla, tank əleyhinə əl qumbaraatanı, kalaşnikov tipli avtomatlarla, «*Draqunov*» tipli snayper tüfəngi, qəlpələnən əl qumbaraları, tank əleyhinə kumulyativ əl qumbarası ilə silahlandırılır.

Zirehli transportyor ZTR–82A təkərli döyüş maşınıdır (şəkil 40), əsasən manqanı döyüş meydanına çatdırmaq və döyüş zamanı bölməyə atəş yardımı göstərmək üçündür. Heyəti 10 nəfərdir. Qəlpə və mina əleyhinə zirehə malikdir. Kütləsi 14,5 tondur. Zirehli transportyor 30 mm–lik kiçikçaplı avtomatlaşdırılmış topla və 7,62 mm–lik Kalaşnikov pulemyotu ilə təchiz olunub.

Zirehli transportyor ZTR–82A şosse yolda 80 km/saatla hərəkət edir. Su hövzələrində isə 9 km/saatla üzə bilər. Maşın relyefe uyğun olaraq maneələrdən, dərin xəndəklərdən rahatlıqla keçə bilər.

Maşın gecəgörmə cihazları, lazer və hədəfi dəqiq vurma nişangahları, atom bombasından mühafizə sistemləri və düşmənin nişangahından qorunmaq üçün tüstüləyici bombalarla da təchiz olunub.

Motoaticı manqanın döyüş imkanları. Motoaticı manqanın döyüş imkanı-bölmələrin və hissələrin müəyyən edilmiş müddətdə və konkret şəraitdə müəyyən tapşırıqlarını yerinə yetirmək imkanlarını xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləridir. Döyüş imkanları şəxsi heyətin soyadından, onun döyüş hazırlığının səviyyəsindən və mənəvi psixoloji əhvalından, hansı silah və texnikanın olmasından, onların vəziyyətindən, bölmənin idarəetmə bacarığından, bölmə və hissələrin təşkilati quruluşundan, onların maddi vəsaitlə təchizatından asılı olur.

Manqanın döyüş imkanları onun atəşaçma və manevretmə imkanları ilə xarakterizə olunur. Manqa döyüş mövqeyində müxtəlif silahlardan istifadə edərək düşmənin tanklar və zirehli

maşınlarına, alçaqdan uçan təyyarələrinə və helikopterlərinə qarşı mübarizə aparmaq, onun atəş vasitələrini və canlı qüvvəsi məhv edə bilər.

Manqa hücumda düşmənin 1-2 tankını, zirehli transportyorunu və bir qrup əsgərini, müdafiədə isə düşmənin 2-3 tankını, 1-2 zirehli transportyorunu və ya piyadanın döyüş maşını, 12-15 əsgərini məhv etməyə qadirdir.

Manqa hücumda və ya müdafiədə adətən motoatıcı tağımın tərkibində fəaliyyət göstərir, kəşfiyyatda və mühafizədə isə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərə bilər. Döyüş tapşırıqlarından, ərazinin xüsusiyyətlərindən və digər şəraitdən asılı olaraq, manqanın piyadanın döyüş maşını ilə (zirehli transportyorla), piyada halda, xizəkdə, bəzən isə tankla desant kimi fəaliyyət göstərməsi mümkündür.

§ 9. MÜASİR ÜMUMQOŞUN DÖYÜŞÜ. MOTOATICI MANQANIN YÜRÜŞ VƏ DÖYÜŞ NİZAMI

Taktiki fəaliyyətin forması. Müharibə aparən tərəflərin bölmə və hissələrinin mütəşəkkil silahlı toqquşmasına – *döyüş* deyilir. Düşməni müəyyən sahədə qısa müddət ərzində məhv etmək məqsədilə aparılır. Döyüşün atəş, zərbə və manevr formaları var.

Zərbə – düşmənin qoşun qruplaşmalarına, yerüstü, hava və dəniz obyektlərinə qoşunlarla və əldə olan bütün vasitələrlə eyni zamanda təsir göstərmək yolu ilə zərər vurulmasıdır.

Atəş – müxtəlif növ silahlardan düşməne zərər vurulmasıdır. O, düşməni məhv etmə, susdurma, taqətdən salma və ya onun obyektlərini dağıtma tapşırığı ilə aparılır, ümumqoşun döyüşün də düşmənin məhv edilməsinin əsas üsuludur.

Manevr – taktiki fəaliyyətlərə hazırlıq vaxtı və onun gedi-şində qoşunların, bölmələrin mütəşəkkil şəkildə yeni həddə və ya rayona hərəkəti və ya yerdəyişməsi, zərbə və atəşin köçürülməsi və ya yenidən istiqamətləndirilməsinə deyilir

Döyüş ona cəlb edilən güc və vasitələrdən asılı olaraq ümumqoşun döyüşü, hava hücumundan müdafiə döyüşü, hava döyüşü və dəniz döyüşü ola bilər.

Ümumqoşun döyüşü - Quru Qoşunlarının birləşmə, hissə və bölmələrinin taktiki fəaliyyətinin əsas forması kimi, bölmələrin bir sıra birgə əməliyyatların (desant, desant-əleyhinə) əsasını təşkil edir və Quru Qoşunlarının müxtəlif qoşun növləri və xüsusi qoşunlarının, Hərbi Hava Qüvvələrinin, Hərbi Dəniz Qüvvələrinin birləşmə, hissə və bölmələrinin birgə səyi ilə aparılır.

Müasir ümumqoşun döyüşü - yüksək gərginliyi, döyüş fəaliyyətlərinin dinamikliyi və iti sürətliliyi, yerüstü və hava xarakterli olması, eyni vaxtda güclü atəş təsirinə məruz qalması, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif döyüş üsulların tətbiq edilməsi, mürəkkəb taktiki vəziyyət və döyüş fəaliyyətinin bir növündən digərinə sürətli keçilməsi ilə səciyyələnir.

Ümumqoşun döyüşündə iştirak edən bölmələrdən kəşfiyyatın fasiləsiz aparılması, silah və hərbi texnikanın, mühafizə və maskalanma vasitələrinin bacarıqlı tətbiqi, yüksək hərəkətlilik və mütəşəkkillik, bütün fiziki və mənəvi gücün tam gərginliyi, yenilməz qələbə əzmi, möhkəm intizam və birlik tələb olunur.

Döyüşün fəaliyyətləri. Döyüş fəaliyyətinin əsas növləri- hücum və müdafiə hesab olunur.

Hücum döyüşün əsas növüdür. Hücumun mahiyyəti düşməne zərbə endirməkdən, qətiyyətli həmlədən, düşmənin yerləşdiyi sahənin içərilərinə sürətlə hərəkət etməkdən, onun canlı qüvvələrini məhv etmək və əsir götürməkdən, silahlarını və hərbi texnikasını ələ keçirməkdən, tutduğu ərazisini almaqdan ibarətdir.

Həmlə düşməni məhv etmək üçün atəşin ən yüksək gərginliyi ilə bölmələrin, hissələrin döyüş nizamında sürətlə irəli hərəkəti, hücumun ən həlledici mərhələsidir.

Müdafiə məcburi və qabaqcadan düşünülməmiş döyüş növüdür. Bu qüvvədə üstünlüyə malik düşmənin hücumunu dəf etmək, müəyyən istiqamətləri, rayonları, obyektləri əldə saxlamaq, ikinci

dərəcəli istiqamətlərdə qüvvə və vasitələrlə qənaət etmək, əsas istiqamətdə düşmən üzərində üstünlük qazanmaq üçün tətbiq olunur.

Müdafiənin mahiyyəti düşmən hərəkətdə olarkən, çıxış mövqeyi tutarkən, həmlə edərkən və tutulmuş rayonu, obyektləri, mövqeləri qoruyub saxlamaq uğrunda döyüşün gedişi zamanı ona zərbə endirməkdən ibarətdir.

Taktiki işarələr

1. ƏSAS İŞARƏ					
2. SİLAH NÖVÜ					
2.1. Əsas işarənin üstünə çəkilir		Nümunə:			
- piyada silahı	^	↑	Tank	zirehli tırtılı buldozer	
- reaktiv qurğu və qumbaraatan	^^	↑↑	PDM	körpü daşıyan tank	
- idarəolunan raket silahı	∩	∩	ZTR	tırtılı mühəndis texnikası	
- çoxatımlı idarəolunan raket	∩∩	∩∩	DKM	təkərli mühəndis texnikası	
- odsaçan silah	∩	∩	zirehli maşın (ümumi)	tırtılı üzən transportyor	
	∩	∩	zirehsiz maşın (ümumi)	tırtılı özüyəriyən bərə	
2.2. Əsas işarənin altına çəkilir			zirehli təkərli maşın	ponton körpü parkı	
- yüksək trayektoriyalı silah	o	o	üzən yük daşıma maşını	lokomotiv	
- zenit silahı	∩	∩	mına trallı tank	vaqon	
- tankəleyhinə silah	∩	∩	mına silindri tank	avtomobil qoşqusu	
2.3. Əsas işarənin ortasına çəkilir					
- qundaqlı silah					
- snayper silahı	o	o			

	ATICI BÖLMƏ		ARTİLLERİYA BÖLMƏSİ
	MOTOATICI BÖLMƏ AVTOMOBİL ÜZƏRİNDƏ		ÖZÜYERİYƏN ARTİLLERİYA BÖLMƏSİ
	MOTOATICI BÖLMƏ ZTR ÜZƏRİNDƏ		REAKTİV ARTİLLERİYA (YARS) BÖLMƏSİ
	MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BÖLMƏ		ÖZÜYERİYƏN (TƏKƏRLİ) YARS BÖLMƏSİ
	DAĞATICI BÖLMƏ		TAKTİKİ RAKET BÖLMƏSİ
	TANK BÖLMƏSU		OPERATİV-TAKTİKİ RAKET BÖLMƏSİ
	QUMBARAATAN BÖLMƏSİ		TANK ƏLEYHİNƏ BÖLMƏ
	KƏŞFİYYAT BÖLMƏSİ		TƏİR BÖLMƏSİ
	ZİREHLİ KƏŞFİYYAT BÖLMƏSİ		ÖZÜYERİYƏN TƏİR BÖLMƏSİ

	- tank əleyhinə xəndək (üçbucaqların iti ucu dost tərəfi göstərir)
	- eskarp, əks-eskarp
	- torpaq bənd
	- dirəklər (M - metal, DB - dəmir-beton, D - daş, 2 - sıraların sayı, 50 m - maneənin uzunluğu)
	- kirpi maneə (sıraların sayı (2) və uzunluğu (400 m) göstərilir)
	- az nəzərə çarpan (1) və elektriklişdirilmiş (2) maneələr
	- tikanlı məftil maneəsi (xətlərin sayı sıraların sayını göstərir)
	- minalar: 1 - piyada əleyhinə; 2- tank əleyhinə; 3 - istiqamətləndirilmiş təsirli
	- tank əleyhinə mina sahəsi
	- piyada əleyhinə mina sahəsi
	- qarışıq mina sahəsi

Manqa hücumda və ya müdafiədə motoatıcı tağımın tərkibində fəaliyyət göstərir, kəşfiyyatda və mühafizədə isə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərir.

Motoatıcı manqanın yürüş və döyüş nizamı. Motoatıcı manqa yerinə yetirdiyi tapşırıqdan, düşmənin hərəkətlərindən və ərazidən asılı olaraq yürüş və döyüş nizamında ola bilər.

Yürüş nizamı. Bu piyada halda fəaliyyət zamanı yürüş üçün manqanın kolon sırasına düzülməsidir. Yürüş nizamı manqanın yüksək hərəkət sürətini, döyüş nizamına tez düzülməsini və şəxsi heyətin qüvvələrinin saxlanılmasını təmin etməlidir. Manqanın yürüş nizamı bircərgəli və ya ikicərgəli kolonda ola bilər.

Piyadanın döyüş maşınında (zirehli transportyorda) fəaliyyət göstərən manqa tağım kolonunda hərəkət edir və burada maşınlar bir-birinin ardınca müəyyən edilmiş məsafədə düzülür. Manqalar yürüş nizamında 50-70 metr məsafədə olmalıdır.

Döyüş nizamı. Döyüş aparmaq üçün manqanın düzülüb yerləşməsinə döyüş nizamı deyilir. Piyada halda keçərkən manqanın döyüş nizamı həmlə sırası zəncirindən və piyadanın döyüş maşınından ibarət olur. Zəncirdə əsgərlər arasında ara məsafə 6 - 8 metr (8-12 addım) olur. Əgər zəncirdə 7 nəfər hücum keçirsə, onda döyüşçülər arasındakı məsafə manqanın hücum cəbhəsinin eni 50 metrədək olacaqdır. Zəncir adətən tankların ardınca, öz artilleriya mər- milərinin partlayışlarından şəxsi heyətin təhlükəsizliyi aşağıdakı kimidir:

- tanklar üçün 200 m;
- zirehli maşınlar üçün 300 m;
- piyadalar üçün 400 m.

Motoatıcı manqa müdafiə olunanda 60-80 m-dək enində mövqə düzəldir, ön xətdə və cinahda düşmənin hücumunu dəf edir. Manqanın müdafiə xəttində əsgərlər arası məsafə 8 – 10 metr (12 – 15 addım) olmalıdır.

Piyadanın döyüş maşını ərazinin relyefindən istifadə etməklə cinahda, zəncirin arxasında, bəzən isə zəncirdə irəliləyir və manqaya atəş yardımını göstərir. Piyadanın döyüş maşınında yerləşən motoatıcı manqa, maşınlar arası məsafədə 100 m-dək olmaqla tağımın döyüş xəttində hücum keçir. Piyadanın döyüş maşını atəş mövqeyini manqanın mövqeyinin ortasında, cinahda və ya ondan 50 m-dək arxada yerləşdirməlidir.

Döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edən şərtlər. Döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edən şərtlər bunlardır:

- daimi yüksək döyüş hazırlığı,
- düşmənin vaxtında aşkar olunması və atəşlə məhv edilməsi,
- əməliyyatın aktivliyi, sürəti, qətiyyəti və düşmən üçün gözlənilməzliyi;
- atəşin hərəkətlə bacarıqlı sürətdə əlaqələndirilməsi və manevr işlədilməsi,
- döyüş zamanı daim və dəqiq birgə fəaliyyət göstərilməsi,
- gecə bacarıqla hərəkət etmək,
- döyüşün təminatı və idarəetmə məharəti.

Daimi yüksək döyüş hazırlığı-şəxsi heyətin öz vəzifələrini düzgün dərk etməsi, mükəmməl öyrədilməsi, yüksək psixoloji- mənəvi vəziyyəti, möhkəm hərbi intizam və sayıqlığı, eləcə də lazım olan hər şeylə təmin olunmasına nail olunur.

Düşmənin vaxtında aşkar edilməsi-fəsiləsiz sürətdə müşahidə aparılan şəraitdə mümkündür. Düşməni atəşlə məhv etməyə daha yaxşı nail olmaq üçün hədəfləri vaxtında aşkar etmək, silahı onun döyüş xassələrinə müvafiq tətbiq etmək, qəflətən və dəqiq atəş açmaq lazımdır. Əməliyyatların aktivliyi, sürəti, qətiyyəti və gözlənilməzliyinə düşməni hərtərəfli öyrənmək, düşməne endirilən zərbənin və açılan atəşin nəticələrindən dərhal istifadə etmək, maneələri və çətin keçən yerləri bacarıqla dəf etmək üçün şərait yaradır.

Arasıkəsilməz və dəqiq qarşılıqlı fəaliyyət-döyüş tapşırığını daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün onların fəaliyyətinin tapşırıq, mövqə və hərəkət vaxt üzrə öz aralarında və qonşularla razılaşdırılmasından ibarətdir.

Atəş mövqeyi – atəş açmaq üçün atəş vasitəsinin yerləşdiyi və ya yerləşməsi üçün hazırlanmış yer sahəsinə deyilir.

§ 10. BÖLMƏLƏRİN DÖYÜŞ TƏMİNATI

Döyüş təminatı. *Döyüş təminatı* - bölmələri və hissələri yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətində saxlamağa, mütəşəkkil və vaxtında döyüşə başlamaq və döyüş tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün əlverişli şərait yaratmağa, habelə düşmənin qəflətən hücumunun qarşısını almağa və ya qabaqcadan xəbər verməyə, onun zərbələrinin təsirini azaltmağa yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Döyüş təminatının aşağıdakı növləri var:

- Kəşfiyyat;
- Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə;
- Maskalanma;
- Mühəndis təminatı;
- Kimyəvi təminat;
- Mühafizə.

Kəşfiyyat. Kəşfiyyata aşağıdakı tələblər verilir: məqsədə- uyğunluq, fasiləsizlik, tapşırığın vaxtında yerinə yetirilməsi, gizlilik, məlumatların dəqiqliyi, kəşfiyat aparılan hədəflərin və obyektlərin dəqiq koordinatlarının təyin edilməsi. Kəşfiyat aparmanın üsulları aşağıdakı kimi yerinə yetirilir:

- Müşahidə etmək;
- Dinləmək, qulaqasma;
- Pusquya salmaq;
- Döyüşlə kəşfiyyat aparmaq;
- Əhalinin sorğu-suala tutulması;
- Yerli əşyaların gözdən keçirilməsi;
- Düşmən tərəfindən ələ keçmiş sənədlərin öyrənilməsi.

Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə. *Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə* - nüvə, kimyəvi və bakterioloji silah- ların zədələyici təsirini maksimum zəiflətmək, bölmələrin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyətini saxlamaq, onların qarşısına qoyulmuş döyüş vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə təşkil edilir.

Maskalanma. *Maskalanma* - öz bölmələrinin dəqiq yerini və vəziyyətini düşməndən gizlətmək, bölmələrin döyüş qabiliyyətini saxlamaq və onların qəfildən fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Mühəndis təminatı. *Mühəndis təminatı* - bölmələrin döyüş vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə şərait yaratmaq, şəxsi heyəti və hərbi texnikanı bütün zədələyici vasitələrdən mühafizə etmək məqsədilə təşkil olunur və yerinə yetirilir.

Kimyəvi təminat. *Kimyəvi təminat* - bölmələrin döyüş tapşırıqlarını radioaktiv, kimyəvi, bakterioloji zəhərlənmə şəraitində yerinə yetirilməsinə lazımi imkanlar yaratmaq, habelə özlərinin fəaliyyətini tüstü və aerozollar vasitəsilə maskalamaq məqsədilə təşkil edilir.

Mühafizə. *Mühafizə* - düşmən kəşfiyyatçılarının bölmələrə soxulmasına yol verməmək, düşmənin qəfildən basqının qarşısını almaq və öz bölmələrinin döyüşə mütəşəkkil girməsindən ötrü lazımi vaxt qazanmaq məqsədilə təşkil edilir.

§ 11. KALAŞNIKOV TIPLİ AVTOMATLARIN QURULUŞU VƏ DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ. PATRONUN QURULUŞU

Atıcılıq hazırlığının mahiyyəti. Güllə atıcılığı və onun tədrisi metodikası kursu Atəş hazırlığı və Hərbi hazırlıq fənnləri ilə sıx əlaqəli surətdə tələbələrin nəzəri, əməli və metodiki hazırlığını nəzərdə tutur. Bütün dərslərdə tələbələrə silahdan inamla istifadə etmək vərdişi aşılanır, atıcılıq hazırlığının hərbi-təbiiqi mahiyyəti göstərilir, müəyyən edilmiş təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək öyrədilir. Bütün qrup dərslərində və əməli dərslərdə vaxtın müəyyən hissəsini atəş açmağın texnikasının öyrənilməsinə və silahın hazırlanmasına sərf edərək tələbələrə əməli və metodiki vərdişlər aşılanır.

Silahların tarixi, növləri. İlk dəfə odlu silah XIV əsrdə Çində ixtira olundu. Daha sonra bu odlu silahlar Yaxın Şərqi, Avropaya və Afrikaya yayıldı. Hətta silahda istifadə olunan barıtı da çinlilər ixtira edib. Bu isə IX əsrdə ixtira olunub. Silahlar 2 yerə bölünür: soyuq silahlar və odlu silahlar.

- *Soyuq silahlara* bıçaq, şüşə parçası, kəsici alətlər, sağlamlığa zərər verə biləcək bütün bərk əşyalar aiddirlər.
- Mərmisi barıtın yanması ilə əmələ gələn təzyiqli nəticəsində istiqamətlənmiş hərəkət edən və hədəfi məhv etmək qabiliyyətinə malik olan silahlara isə *odlu silahlar* deyilir. Odlu silahlara tapança, avtomat, tüfəng, pulemyot, raket, top mərmisi və s. daxildir.

Dünyada ilk dəfə, 1913–1916-cı illərdə rus silah ustası, Vladimir Qriqoryeviç Fyodorov tərəfindən 7,62 və 6,5 mm-lik avtomatlaşdırılmış tüfəng nümunələri hazırlanmışdır. Avtomatlaşdırılmış tüfənglərin hazırlanmasında rus silah ustaları V.A.Deqyaryov və Q.S.Şpaginin böyük rolu olmuşdur. II Dünya müharibəsi illərində Q.S.Şpagin 7,62 mm-lik PPS-41 tipli sovet tapança-pulemyot nümunəsi hazırladı.

II Dünya müharibəsindən sonra, 1947-ci ildə Mixayıl Timo-feyeviç Kalaşnikov AK-47 tipli avtomat, 1960–1970-ci illərdə isə 7,62 mm-lik AKM və 5,45 mm-lik AK-74 avtomat nümunələri hazırlanmışdır.

Bu silahlar 1974-cü ildən SSRİ Silahlı Qüvvələrinə qəbul edilmişdir (şəkil 44). Avtomat quruluşca sadə olmaqla bərabər yüksək döyüş və istismar kəfiyyətlərinə malikdir. Bu avtomatların əsasında çox yaxşı döyüş xüsusiyyətlərinə malik Kalaşnikov əl pulemyot nümunələrində hazırlanmışdır.

Dünyada ən effektiv silah kimi tanınır. Dünyanın 70%-i AKM və ya AK-74 tipli avtomatla silahlanıb. Silah istehsalına görə Rusiya dünyada I və II yerləri bölüşdürür.

Kalaşnikov tipli avtomatların təyinatı və döyüş xassələri. Kalaşnikov avtomatı - fərdi silahdır, düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçündür. Əlbəyaxa döyüşdə avtomatla süngü-bıçaq taxılır. Avtomatdan 2 cür atəş açmaq olar: avtomatik və tək – tək atəş.

S/s	Atıcı silahların döyüş xassələri	Atıcı silahlar				
		AK	AKS	AKSU	AKM	EM
1	Çapı, mm	5.45	5.45	5.45	7.62	5.56
2	Nişangah məsafəsi, m	1000	1000	500	1000	1000
3	Yer hədəfinə məsafə	500	500	500	500	500
4	Hava hədəfinə məsafə	800	800	-	400	700
5	Döş hədəfinə məsafə	440	420	-	350	425
6	Qaçan hədəfə məsafə	625	615	350	525	610

7	Atəş tempi, dəq/at	650	600	700	600	660
8	Atəşin sürəti	fasiləsiz				
9	Növbələrə atəş	150	100	100	100	150
10	Tək – tək atəş	40	40	40	40	50
11	Tam çəkisi, kq	3.6	3.6	3.0	3.8	3.8
12	Süngü–bıçağın çəkisi	490	370	370	370	370
13	Darağın tutumu, ədəd	30	30	30	30	30,40
14	Güllənin uçuş məsafə.,	3150	3000	-	3000	3150
15	Güllənin təsir etmə məsafə, m	1350	1500	1100	1500	1400
16	Yivlərin sayı	4	4	4	4	4
17	Güllənin sürəti, m/san	900	800	735	715	860

Avtomatın quruluşu. Avtomatın quruluşu aşağıdakı kimidir: lülə, lülə qutusu, nişangah tərtibatı və qundaq; lülə qutusunun qapağı; süngü-bıçaq; qaytarıcı mexanizmi; çaxmaq çərçivəsi qaz porşeni ilə birlikdə; qaz borusu; çaxmaq; lülə yatağı; daraq; buraxıcı–zərbə mexanizmi.

Avtomatın hissə və mexanizmlərinin təyinatı, iş prinsipi. Avtomatı döyüşdə bacarıqla işlətmək, atış zamanı yaranan ləngimə və nasazlıqları tez aradan qaldırmaq üçün onun hissə və mexanizmlərinin işini bilmək lazımdır.

Lülə güllənin uçuşunu istiqamətləndirmək, gülləyə başlanğıc sürəti vermək və güllənin fırlanmasına kömək edir. *Çapı* yivlər arasında qarşı–qarşıya yerləşən iki sahə arasındakı məsafəyə deyilir. *Lülə qutusu* avtomatın hissə və mexanizmini birləşdirmək, lülə kanalının çaxmaqla bağlanması təmin etmək, çaxmağı kilidləmək üçündür. *Lülə qutusunun qapağı* lülə qutu- sunda yerləşən hissə və mexanizmini çirklənmədən qoruyur. *Nişangah* müxtəlif məsafələrdəki hədəflərə atəş açarkən avtomatı tuşlamaq üçündür. *Arpacıq* hər hansı hədəfə nişan almaq üçün istifadə olunur. *Çaxmaq çərçivəsi* və qaz porşeni çaxmağı və buraxıcı–zərbə mexanizmini hərəkətə gətirmək üçündür. *Çaxmaq* patronu xəzinəyə ötürmək, lülə kanalını bağlamaq, kapsulu vurub atəş açmaq, gilizi çıxarıb tullamaq üçündür. *Xəzinə* lülənin arxa hissəsi hamar formalı olduğuna deyilir. *Qaytarıcı mexanizm* çaxmağı çaxmaq çərçivəsi ilə birlikdə irəliyə qaytarmaq üçündür. *Qaz borucuğu* lülə üstlüyü ilə qaz porşeninə hərəkətini yönəltmək və atəş vaxtı əli yanmaqdan qorumaq üçündür. *Buraxıcı–zərbə mexanizmi* avtomatik və tək–tək atəş açmaq, atəşi dayandırmaq, çaxmaq bağlanmış vəziyyətdə ikən atəş açılmasının qarşısını almaq və avtomatı qoruyucuya qoymaq üçündür. *Tətik* etibarlı atəş açmaq üçündür. *Daraq* patronların yerləşməsi və onların lülə qutusuna verilməsi üçündür. *Süngü-bıçaq* avtomatla həmləyə keçməzdən əvvəl birləşdirilir, düşməni əlbəyaxa döyüşdə məhv etmək üçündür, eləcə də, adi bıçaq, mişar, metal kəsmək, kəlbətin və çəki kimi istifadə etmək olar.

Patronun quruluşu və növləri. Döyüş patronu güllədən, gilizdən, barıt atımından və kapsuldan ibarətdir. *Güllə* qıladan, polad və ya qurğuşun özəkdən ibarət olur. *Giliz* patronun bütün hissələrini birləşdirmək, barıt atımını kənar təsirlərdən qorumaq və barıt qazının çaxmaq tərəfə yönəlməsinin qarşısını almaq üçündür.

Giliz gövdədən, ağız və dib hissələrdən ibarətdir. *Barıt atımı* gülləyə hərəkət qüvvəsi vermək üçündür. O, proksilin barıtdan ibarətdir.

Kapsul barıt atımını alışıdırmaq üçündür. Güllənin növləri aşağıdakılardır:

Adi güllələr düşmənin açıqda deşə biləcək maneələr arxasında yerləşən canlı qüvvəni məhv etmək üçündür.

İzburaxan güllələr düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək, eləcə də atəşi dəqiqləşdirmək və hədəfi göstərmək üçündür.

Zirehdələndirici güllələr düşmənin maye yanacaq anbarlarını alışıdırmaq və yüngül zirehli örtüklər arxasındakı canlı qüvvələri 300 metrədək məsafələrdə məhv etmək üçündür

§12. AVTOMATIN TƏMİZLƏNMƏSİ, YAĞLANMASI VƏ SAXLANILMASI. AVTOMATIN NATAMAM SÖKÜLMƏSİ VƏ YIĞILMASI

Avtomatın təmizlənməsi, yağlanması və saxlanması. Avtomatı həmişə təmiz, saz halda, hər an döyüşə hazır vəziyyətə saxlamaq lazımdır. Avtomatı təmizləyərkən onun ləvazimatından və ağac çubuqlarından istifadə edilir. Avtomatın ləvazimat əşyaları onu təmizləmək, yağlamaq, avtomatı sökmək və yığmaq üçündür. O, aşağıdakılardan ibarətdir:

Sünbə avtomatın lülə kanalını kanal və boşluqları təmizləmək, yağlamaq üçündür. *Silgəc* lülə kanalını, avtomatın digər hissələrini təmizləmək və yağlamaq. *Fırça* lülə kanalını lülə təmizləyən xüsusi məhlullar (RÇS, RJ) təmizləyərkən tətbiq edilir. Vintaçan, toxmaq və sancaq – avtomatı sökərkən və yığarkən işlədilir. *Vintaçanın* ucundakı kəsik avtomatın arpacığını bərkitmək və açmaq üçün, yan tərəfindəki kəsik isə silgəci sünbəyə bərkitmək üçün tətbiq edilir. *Sancaq* buraxıcı zərbə mexanizmi yığarkən tətbiq edilir. *Penal* silgəci, fırçanı, toxmaq, vintaçan və toxmağı yığib saxlamaq üçündür. Penalın yanlarındakı deşik-avtomatın lüləsini silərkən sünbəni keçirmək, oval formalı deşik-vintaçanı keçirtmək, düzbucaqlı deşik-avtomatı söküb-yığarkən qaz borucuğunun bağlayıcısını döndərmək üçündür. Penal qapağının yanındakı deşiklər-toxmağı taxmaq üçündür. *Yağ qabı* yağ saxlamaq üçündür, onu daraqlar çantasının cibində saxlayırlar.

Silahların təmizlənməsi manqa komandirinin rəhbərliyi altında yəinə yetirilir.

Avtomat aşağıdakı hallarda təmizlənir:

- atışa hazırlanma zamanı;
- atışdan sonra;
- çöldəki məşğələlərdən sonra;
- döyüş əməliyyatları vaxtı;
- uzun müddət davam edən təlimlər zamanı;
- döyüş səngiyən hallarda;
- təlimdə fasilələr vaxtı və hava şəraiti pis olduğu halda.

Əsgər avtomatdan istifadə etməyibsə, onu həftədə 1 dəfədən gec olmayaraq təmizləyirlər.

Avtomatın hissə və mexanizmlərini təmizləyib yağlamaq üçün aşağıdakı məhlullar və materiallar lazımdır:

- duru silah yağı;
- adi silah yağı (RJ, qışda donmayan, yayda əriməyən);
- lülə təmizləyən məhlul (RÇS);
- KV-22 kağızı (yağlı kalka) və kəpik lifi (ancaq lülə kanalını təmizləmək üçün).

Avtomatın hissə və mexanizmlərini aşağıdakı qaydada təmizləyirlər:

- təmiz əsgəri parçası üzərində və ya faner stollarda yerləşdirirlər.
- silahı təmizləmək üçün avtomatı 45° bucaq altında (daraq çıxarılıb) göyə atəş vəziyyətində tuturlar.
- qoruyucunu açıb çaxmaq çərçivəsini çəkib atəş vəziyyətinə gətirir.
- atəş açıyıq, sonra avtomatın hissə və mexanizmlərini ardıcılıqla sökürük.
- lülə kanalını təmizləmək üçün sünbəni penalın yan deşiklərindən salıb, ucluğuna silgəci bərkidib silirik.
- sünbəni lülə kanalından çıxarıb kəpik lifini taxırıq və bir neçə dəfə təkrar edirik. Əgər lülə kanalında yanacaq izləri, pas, çirkə aşkar edilərsə lülə kanalının təmizlənməsi (duru yağın köməyilə) davam etdirilir.
- lülə kanalını yağla təmizlədikdən sonra, quru əski ilə təmizləyirik.
- sonra avtomatın ağız hissəsindən xəzinə hissəsinə baxmaq üçün işığa yönəldirik ki, lülənin kənarında pas, çirkə qalmasın (lülənin içi parıldamalıdır).
- qaz kamerasını, qaz borucuğu, kompensatoru silah yağı ilə təmizləyib qurulayırıq.
- lülə qutusunu, çaxmaq çərçivəsi, çaxmaq və qaz porşenini təmizləyirik.

Avtomatı təmizlədikdən sonra rəhbərə məlumat veririk. Avtomatı aşağıdakı qaydada yağlayırlar:

- lülə kanalını, xəzinəni silgəc vasitəsi ilə;
- avtomatın qalan bütün metal hissələrinin səthinə yağ hopdurulmuş əsgə vasitəsilə nazik yağ qatı çəkirlər, lakin ağac hissələr yağlanmır (artıq yağ hissə və mexanizmin çirklənməsinə səbəb olur, atəş vaxtı əngəl törədir).

Avtomatın natamam sökülməsi və yığılması. Avtomatın sökülməsi masa üzərində və ya təmiz döşənək üzərində yerinə yetirilir. Hissə və mexanizmlərin sökülməsi ardıcılığı üzrə yerləşdirilir. Bu zaman ehtiyatlı olmaq, hissələri bir-birindən aralı söküb yığmaq zamanı güc, zərbə tətbiq etmək olmaz. Avtomat tam və ya natamam sökülə bilər.

Avtomatın tam sökülməsi aşağıdakı hallarda ola bilər: çox çirklənən hallarda; yağışın altında olarkən; qumlu və qarlı yerlərdə qalarkən; təmir vaxtı və başqa növ yağla yağlanarkən. Avtomatın natamam sökülməsi aşağıdakı kimidir (şəkil 48) :

- sol əllə avtomatı qundağın boynundan və ya lülə yatağından, sağ əllə isə daraqdan tutub baş barmaqla darağın rəzəsini basmaq, darağın aşağı hissəsini bir qədər irəli verməklə onu avtomatdan ayırmaq və xəzinədə patron olmadığını yoxlamaq;
- ehtiyat avadanlıqlar ləvazimat qutusunu (penalı) avtomatın qundaq yuvasından çıxartmaq;
- sünbəni və kompensatoru lülədən ayırmaq;
- lülə qutusunun qapağını və daha sonra qaytarıcı mexanizmi avtomatdan ayırmaq;
- çaxmaq çərçivəsinin çaxmaqla birlikdə çıxartmaq;
- çaxmağın çaxmaq çərçivəsindən ayırmaq;
- qaz borucuğunun lülə üstlüyü ilə birlikdə çıxartmaq.

Silah və patronla davranarkən təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməsi qaydaları.

Avtomat boşaldılmış halda piramida saxlanılır. Avtomat divardan və pəncərədən 1,5 m kənarında saxlanılır. Otağın temperaturu +18°C olmalıdır. Otaqda nəmişlik 70% çox olmamalıdır. Məşğələ zamanı təhlükəsizlik tədbirləri aşağıdakılardır:

- atış üsulları və qaydaları öyrədilən məşğələlər;
- atış keçirərkən təhlükəsizliyi təmin edən işləri düzgün təşkil etmək;
- tirdə müəyyən edilmiş qaydaları bilmək;
- atış meydanında qaydaları dəqiq yerinə yetirmək.

Avtomatın və patronların quruluşunu öyrənərkən yerinə yetirilən təhlükəsizlik qaydalarına bu məşğələlər zamanı da ciddi riayət olunmalıdır. Darağa patron doldurulması–darağa patron doldurmaq üçün onu ağız yuxarı və qabarıq tərəfi sola olmaqla sol əldə saxlamaq, patronları isə onların güllələri çəçələ barmağı tərəfə olmaqla sağ əldə elə tutmaq lazımdır ki, gilizlərinin dibi baş və şəhadət barmaqlarından bir qədər yuxarıda dayansın.

Avtomatı atəşdən sonra aşağıdakı qaydada baxış keçirilir:

- darağı avtomatdan ayırmaq;
- avtomatı qoruyucudan ayırmaq, çaxmaq çərçivəsini geriye çəkmək, patronun xəzinədən çıxıb–çıxmadığını nəzərdən keçirmək;
- avtomatdan tətiiyi çəkmək, qoruyucuya qoymaq;
- patronları daraqdan çıxartmaq;
- darağı avtomata birləşdirmək.

Boşaldıldıqdan sonra avtomata baxış keçirilir, bu məqsədlə «*Silahlı - baxışa*» komandası verilir. Bu komanda ilə uzanmış vəziyyətdə olarkən darağı çıxartmaq və onu ağız özünüə tərəf avtomatın yanına qoymalı, avtomatı qoruyucudan azad etməli, çaxmaq çərçivəsini geriye çəkməli, avtomatı sola döndürməli. Komandir xəzinəni və darağı nəzərdən keçirdikdən sonra, çaxmaq çərçivəsini irəliyə vermək, tətiiyi çəkmək, avtomatı qoruyucuya qoymaq, darağı avtomata birləşdirmək və avtomatı «*Qayısa*» vəziyyətdə saxlamaq lazımdır.

§13. FÖVQƏLADƏ HALLAR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Fövqəladə hallar və onların təsnifatı. Atom elektrik stansi- yalarında, dəmir yollarında, güclü təsirli zəhərli maddələr istehsal edən müəssisələrdə baş verən qəzalar, böyük maddi itkilər, insan tələfatı ilə nəticələnən təbii fəlakətlərə *fövqəladə hallar* deyilir. Fövqəladə halların 2 növü var:

- Sülh dövründə yaranan fövqəladə hallar.
- Hərb dövründə yaranan fövqəladə hallar.

Sülh dövründə fövqəladə hallar. Sülh dövrünə xas olan fövqəladə hallara aşağıdakılar aiddir:

1. Texnogen xarakterli fövqəladə hallar;
2. Təbii xarakterli fövqəladə hallar;
3. Ekoloji xarakterli fövqəladə hallar;
4. Sosial-siyasi xarakterli fövqəladə hallar.

Texnogen xarakterli fövqəladə hallar. Texnogen obyektə böyük həcmli qəzalardır ki, nəticədə çoxlu sayda insan tələfatına və hətta ekoloji dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Texnogen xarakterli fövqəladə hallar – qəflətən baş verən və insanların məhv olması ilə nəticələnən geniş miqyaslı güclü qəzaya deyilir. Qəza dedikdə müəyyən şərtlər daxilində insanın həyat fəaliyyətinə zərər vura bilən hadisə və proseslər nəzərdə tutulur. Güclü fəlakətlərin nəticələrinə aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- fəlakətlərin xarakterindən;
- miqyasından;
- nəqliyyat vasitələrinin növündən;
- ətraf mühitin zərərli qazlarla çirklənməsindən;
- əraziyə neft məhsullarının və güclü təsirli zəhərli maddələrin axıb yayılmasından.

Texnogen xarakterli fövqəladə halları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. İstehsalatda baş verən qəzalar
2. Sənaye müəssisələrində baş verən partlayışlar;
3. Enerji sistemlərində və texnoloji şəbəkələrdə qəzalar;
3. Nəqliyyatda baş verən qəzalar;
4. Radiaktiv maddələrin ətrafa sızması;
5. Yanğınlar.

İstehsalat qəzaları—sənayenin, elmi-texniki tərəqqinin inki- şafı, nəhəng enerji və yüksək sürətlərdən istifadə edilməsi şəraitində baş verir. İstehsalat qəzaları aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

- xarici təbii amillərin təsirindən;
- təbii fəlakətlərin təsirindən;
- layihə-istehsalat qüsurlarının vaxtında aradan qaldırılmasından;
- qurğuların istismar qaydalarına riayət olunmamasından;
- istehsalatda texnoloji prosesin pozulmasından.

Sənaye müəssisələrində partlayışlar – qurğuların dağılması, deformasiya uğraması, yanğınlar, enerji sisteminin sıradan çıxması, texnoloji boru kəmərlərindən və zərərli maddələrin ətrafa sızması ilə müşayiət olunur. İstehsalat qəzaları zamanı hər hansı partlayışın zərbə dalğası böyük insan tələfatına və qurğu hissələrinin dağılmasına səbəb olur.

Enerji sistemlərində qəzalar – tufan, partlayış, yanğın qurğunun dağılması nəticəsində, eləcə də sistemin özündəki zədələnmələr zamanı baş verə bilər.

Nəqliyyat baş verən qəzalar—hava, dəmir yolu, su, avtomobil, boru kəməri kimi nəqliyyat növlərində təhlükələr sayəsində baş verə bilən qəzalardır.

Avtomobillərin, dəmiryol qatarlarının toqquşmasından, yanğın və partlayışlardan yaranan qəzalardan əlavə, yerüstü nəqliyyat kommunikasiyalarında, təbii fəlakətlər zamanı və yolların nasazlığı nəticəsində də qəzalar olur.

Radiaktiv maddələrin ətrafa sızması—Atom elektrik stansiya- larında, atom gəmilərində, mühəndis tədqiqatları mərkəzlərində istehsalat qəzaları nəticəsində baş verir. Radiaktiv maddələrin sızması, uran mədənlərindən havanı zəhərləyən radon qazının, nüvə yanacağıının və reaktorda yaranan radiaktiv maddələrin eləcə də, radiaktiv tullantılar saxlanılan müəssisələrdən və anbarlardan radio-nuklidlərin ətrafa sızması xüsusən qorxuludur.

Yanğınlar – insanların nəzarəti altından çıxmış odun kortəbii yayılmasından ibarətdir. Yanğınların yayılmasına görə: qismən yanğınlar 20%-ə qədər; tam yanğın 90%-ə qədər. Yanğın zamanı meşə ağacları məhv edir, torpağın, suyun digər faydalı xüsusiyyətləri zəiflədir, qiymətli fauna zərər çəkir.

Təbii xarakterli fəvqəladə hallar. Fəvqəladə xarakter daşıyan, bina və qurğuların zədələnməsinə, insan tələfatına və ya tələfat təhlükəsi yaranmasına səbəb olan müxtəlif kortəbii hadisələrə *təbii hadisələr* deyilir. Zəlzələ, daşqın, qar uçqunları, sellər, sürüşmə və fırtına təbii fəlakətdir. Təbii xarakterli fəvqəladə hallar aşağıdakılardır:

1. Geofiziki fəvqəladə hallar (zəlzələ, vulkan püskürməsi, meteoritin düşməsi);
2. Geoloji fəvqəladə hallar (uçqunlar, sürüşmələr, sellər, qar uçqunu, torpağın çökməsi, toz çovğunları);
3. Meteoroloji və aqrometeoroloji fəvqəladə hallar (fırtına, qasırğa, tufan, quraqlıq);
4. Hidroloji fəvqəladə hallar (siklon, qabarma, sunami);
5. Təbii yanğınlar (meşə, çöl, zəmi yanğınları);
6. İnfeksion xəstəliklər (vəba, donuz qripi, quş qripi, qarın yatalağı, vərəm, mədə-bağırsağın iltibatı, dabaq);

Təbii fəlakətlərin qısa xarakteristikası. Fəvqəladə xarakter daşıyan, bina və qurğuların zədələnməsinə, insan tələfatına və ya tələfat təhlükəsi yaranmasına səbəb olan müxtəlif kortəbii hadisələrə *təbii fəlakət* deyilir.

Zəlzələ, daşqın, qar uçqunları, sellər, sürüşmə və fırtına təbii fəlakətdir. Respublikamızın ərazisində tez-tez baş verən təbii fəlakətlərin qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir:

Qasırğa və burağanlar atmosferdə baş verən siklon hadi- sələri nəticəsində yaranır. Belə hallarda qısa müddət ərzində çoxlu yağıntı düşür, küləyin sürəti kəskin artır, bu isə daşqınlara, binaların dağılıb-tökülməsinə, adamların zədələnməsinə, ölümünə səbəb olur.

Fəlakət törədici güclü küləklər sürəti saniyədə 29 m-dən artıq olan respublikanın müxtəlif rayonlarında, demək olar ki, hər il qeyd olunur.

Qar uçqunları dağlıq zonalarda baş verir. Bu adətən yazda qar əriməyə başlayarkən enişlər boyu uçqun halında hərəkət edən qar yığınlarından ibarətdir.

Qar uçqunları və marxallar nəqliyyatın, rabitənin işini pozur, yaxud təmamilə dayandırır, insanların normal həyat fəaliyyətini iflic edir, istehsala maneçilik törədir, əhalinin ərzaq malları ilə, tibb ləvazimatları ilə təchizatını çətinləşdirir.

Subasma və daşqınlar su hövzələrində suyun səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi nəticəsində baş verən təbii fəlakətdir. Subasma və daşqınların əsas səbəbləri qarın sürətlə əriməsindən və uzunmüddətli leysan yağışlarından, çay yataqlarında tıxac yaranmasından, qəzalar nəticəsində hidrotexniki qurğuların bəndinin dağılmasından ibarətdir ki, bu da ərazilərin bir qisminin su altında qalmasıdır.

Sellər dağlardan sürətlə axıb gələn və qarşısındakı hər şeyi dağıdıb məhv edən çınqıl-palçıq qarışığından ibarət olur. Sel dağlarda qarın əriməsi və uzun sürən leysan yağışları nəticəsində çoxlu miqdarda su toplanarkən baş verir. Su dağların döşündən sürətlə axaraq özü ilə daş-torpağı yuyub aparır, bütün bunlar suya qarışaraq daşlı-palçıqlı sel əmələ gətirir

Zəlzələ yerin təkindəki potensial enerjinin qəflətən meydana çıxması, zərbə dalğası və qüvvətli təkanlar—seysmik dalğa şəklində ərazinin bütün istiqamətlərinə yayılmasından ibarətdir. Zəlzələ yeraltı təkanlar şəklində olur. Güclü zəlzələ nəticəsində şəhərlər, kəndlər yerlə yeksan olur, binalar dağılır, adamlar müxtəlif xəsarətlər alır.

Ekoloji xarakterli fəvqəladə hallar. Ekoloji xarakterli fəvqəladə hallardan törəyən fəlakətlər:

- Zəhərli maddələrin ətrafa yayılması, yanğınlar;
- Həyat təminatının pozulması, qurğuların dağılması;
- Torpağın, hava mühitinin, hidrosferin, biosferin vəziyyəti- nin dəyişməsi.

Sosial - siyasi xarakterli fəvqəladə hallar. Sosial – siyasi xarakterli fəvqəladə hallardan törəyən fəlakətlər:

- Millətlərarası münaqişələr;
- Aclıq, İşsizlik, alkoqolizm;
- Həyat fəaliyyətinin pozulması;
- Qaçqınçılıq, narkobiznes;
- Lokal və geniş müharibələr;
- Genişmiqyaslı narkomaniya;
- Narkotik maddələrin istifadə edilməsi (yüksək dozalı həblər, iynələr);
- Zərərli bitkilərin yetişdirilməsi (yabanı xaş - xaş).

Hərb dövründə fəvqəladə hallar. Hərb dövrünə xas olan fəvqəladə hallara aşağıdakılar aiddir:

- Nüvə silahının işlədilməsi;
- Kimyəvi silahın işlədilməsi;
- Bakterioloji (bioloji) silahın işlədilməsi;
- Adi qırğın vasitələrinin işlədilməsi.

§ 14. MÜASİR QIRĞIN SİLAHLARININ NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN ZƏDƏLƏYİCİ AMİLLƏRİ

Nüvə silahı və onun zədələyici amilləri. Nüvə silahı digər kütləvi qırğın silahlarına görə güclü zədələyici xassəyə malikdir. Nüvə silahının partlayış gücü trotil ekvivalenti ilə xarakterizə olunur. *Trotil ekvivalenti* partlayış enerjisi bu nüvə sursatının partlaması nəticəsində alınan enerjiyə bərabər adi partladıcı maddənin tonla miqdarına deyilir.

Nüvə partlayışının zədələyici amilləri aşağıdakılardır:

- zərbə dalğası;
- işıq şüalanması;
- nüfuzedici radiasiya;
- yerin radioaktiv zəhərlənməsi;
- elektromaqnit impulsu.

Nüvə partlayışı enerjinin 50%-i zərbə dalğasına, 35%-i işıq şüalanmasına, 4%-i nüfuzedici radiasiyaya, 10%-i radioaktiv zəhərlənməyə, 1%-i elektromaqnit impulsuna ayrılır.

Zərbə dalğası – partlayış mərkəzindən hər tərəfə sürətlə yayılan çox güclü sıxılmış hava, torpaq və su qatından ibarətdir. Zərbə dalğasını izafi təzyiqlə ölçülür (vahidi 1Nyuton/m)

İşıq şüalanması – partlayış zamanı meydana çıxan od kürəsinin saçdığı gözə görünən ultrabənövşəyi və infraqırmızı güclü şüalanmaya deyilir. İşıq şüalanması qeyri şəffaf material- dan (divar, taxta, bina) keçə bilmir, qatı duman, yağış və qar onun təsirini azaldır.

Nüfuzedici radiasiya – partlayış yerindən ətrafa yayılan, gözə görünməyən qamma şüaları və neytronlar selindən ibarətdir. Radiasiya cəmi 10-25 saniyə təsir edir və şüa xəstəliyi yaradır. Radiasiya müxtəlif sıx və qalın materiallarda təsirini azaldır. Neytron seli, suda, parafində, betonda daha çox zəifləyir.

Radioaktiv zəhərlənmə (çirklənmə) – partlayış zamanı radioaktiv maddə odlu kürənin tərkibində olur, odlu kürə buxara və tüstüyə bürünür, hündürə qalxır, bir neçə saniyədən sonra topa buluda çevrilir. İri radiaktiv toz partlayış rayonunda yerə çökür. Radiaktiv zəhərlənmə aşağıdakılardan ibarətdir:

- partlayışın növündən;

- partlayışın gücündən;
- partlayışdan sonra keçən müddətdən;
- partlayış mərkəzinə qədər olan məsafədən;
- meteoroloji şəraitindən;
- yerin relyefindən.

Elektromaqnit impuls–partlayış anında ətrafa külli miqdarda gamma – kvantlar və neytronlar yayılır. Yerüstü nüvə partlayışı zamanı zəhərlənmə ocağında bu sahənin partlayış məhsulları ilə çirklənməsi nəticəsində mürəkkəb radiasiya vəziyyəti yarana bilər. Radiaktiv buludun hərəkəti istiqamətindəki partlayışdan bir saat sonra bir neçə min Rentgen-saat ola bilər.

Elektromaqnit impulsu radioelektron cihazlara və elektrotexniki avadanlıqlara (kabel və rabitə sistemi xətlərinə, idarə edilən cihazlara, elektrik təchizatına və digər qəbuledicilərə) məhvedici təsir göstərir. Bu cihazlarla işləyən insanların təhlükəsizliyi üçün tədbir görülməyibsə, elektromaqnit impulsu yüksək gərginliyi ilə insanları zədələyə bilər. Elektromaqnit impulsundan mühafizə vasitəsi kimi qoruyucu avtomat tərtibatlarından istifadə edilir.

Adi qırğın vasitələri və onların xüsusiyyətləri. Vakuüm, diyircəkli, fuqas və qəlpələnən bombalar və s. düşmənin adi zədələyici vasitələrindəndir. Bir sıra dövlətlər silahların yeni növ və sistemlərini yaratmaqla yanaşı, köhnə nüvələrinin də təkmilləşdirilməsinə, zədələyici təsirlərinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Vakuüm və ya həcmli partlayış bombası adi silahın yeni növüdür. ABŞ bu silahı ilk dəfə 1969–cu ildə Vyetnamda sınaqdan keçirmişdir. Quruluşca bu silah bir kasetdə birləşdirilən silindir formalı maye qabından və partlayıcı tərtibatlardan ibarətdir. Qabın hərəsinə 33,6 kq maye etilen oksidi doldurulur. Silah təyyarədən atılarkən partlayış nəticəsində maye ətrafa çilənir, diametri 15, hündürlüyü 3 m olan qaz–hava buludu əmələ gətirir, bulud dərhal yenidən partlayır.

Diyircəkli bomba qəlpələnən aviasiya bombalarının bir növüdür. Adamları zədələmək üçün tətbiq olunur. Bu silah içərisi 5-6 mm ölçülü metal və ya plastik kütlə diyircəklər, iynələr və s. doldurulub bir-birinə birləşdirici çənbərlə bənd edilən iki yarımkürədən və partlayıcı tərtibatdan ibarətdir. Belə bombalar təyyarədən kasetdə atılır, hər kasetdə 96-640 bombacıqlar olur. Partlayarkən ətrafa 160-250 min m² sahədə olan adamları zədələyir.

Fuqas bombası aviasiya bombalarının binaları, dəmiryol qovşaqlarını, enerji qurğularını dağıtmaq, canlı qüvvələri, texnikanı məhv etmək üçün işlədilən növüdür. Əsas hissələri metal gövdədən, partlayıcı maddə atımından, partlayıcı tərtibatdan və stabilizatordan ibarətdir. Kalibri (ağırlığı) 50 kq dan 10 tonadək olur. Dağıdıcı təsiri kalibrindən asılı olur.

Yandırıcı silah adamları, yaşayış məntəqələrini, sənaye obyektlərini, nəqliyyat vasitələrini, meşə və əkinləri məhv etmək üçün işlədilir. Silah kimi işlədilən yandırıcı maddələr tərkibinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

Napalm neft məhsullarına (benzin, dizel yağı və s.) xüsusi qatılaşdırıcı maddələr qarışdırmaqla hazırlanır. Tez alışan, qonur-qara rəngli qatı maddələr, düşdüyü yerə yapışaraq 800⁰-1200⁰C temperaturda 5-10 dəqiqə yanır. Napalmanın yanması nəticəsində alınan temperaturu 1200⁰-1600⁰C -ə qədər artırmaq üçün ona metal maqnezium və ya alüminium tozu əlavə edilir. Belə qatışıq *pirogel* adlanır. Pirogel 2-5 dəqiqə parlaq alovla yanır, nazik metal təbəqələrini yandırır deşir və uzunmüddətli yanğın ocağı törədir.

Termit alüminium və dəmir oksidlərinin mexaniki qarışığından ibarətdir. Termit havasız da yana bilər, düşdüyü yerdə 3000⁰ C temperatur yaradır. Polad, dəmir və digər metal təbəqələrini yandırır deşir.

Ağ fosfor havada öz-özünə alışan muma bənzər zəhərli maddədir. Yanarkən zəhərləyici ağ tüstü əmələ gətirir.

Radiotezlik silahı zərbə təsiri elektromaqnit şüalanmalarının ifrat yüksək tezliklərə və ya son dərəcədə aşağı tezliklərə əsaslanan vasitələrə radiotezlik silah deyilir. Radiotezlik silah insanın ruhi aləminə də təsir edə bilər.

Geofiziki silah yerin atmosferində, hidrosferasında və litosferasında gedən proseslərin fiziki xassələrinin süni surətdə dəyişdirilməsi yolu ilə cansız təbiətin dağıdıcı qüvvələrdən hərbi məqsədlərlə istifadə etməyi imkan verən müxtəlif vasitələrə deyilir.

§ 15. KİMYƏVİ VƏ BİOLOJİ SİLAHLARIN TƏYİNATI VƏ TƏSNİFATI

Kimyəvi silah nədir? *Kimyəvi silah* kütləvi qırğın silahlarından biri olub, zəhərləyici maddələr və onları tətbiq etmək üçün istifadə olunan vasitələrə deyilir.

Zəhərli maddələrin təsnifatı. Zəhərli maddələr 5 təsnifata bölünür:

- Sınırlı iflicedici zəhərli maddələr;
- Ümumzəhərləyici təsirli zəhərli maddələr;
- Dəridə yaraçıxaran zəhərləyici maddələr;
- Qıcıqlandırıcı zəhərləyici maddələr;
- Gözyaşardıcı zəhərləyici maddələr.

Sınırlı iflicedici zəhərli maddələr fosforlu üzvi maddələrdir. Buraya zarin, zoman və V qazı aiddir.

Zarin və *zoman* rəngsiz, sarımtıl, iyli mayedir. Suda zəif həll olunur, havada tez buxar törədir, yay vaxtı sahəni zarin 8 saata, zoman isə 24 saata zəhərləyir.

V qazı suda zəif, yanacaq, sürtgü materiallarda yaxşı həll olunan rəngsiz mayedir. Rezin, texniki məmulatlarda, lak–boyaq örtüklərə yaxşı hopur. Yavaş buxarlandığına görə ərazidə uzun müddət qala bilər.

Ümumzəhərləyici təsirli zəhərli maddələr–tənəffüs üzvlərindən keçib orqanizmin ən vacib sistemlərinə təsir göstərən kimyəvi birləşmədir. Zəhərli maddələrə xlorian aiddir.

Xlorian kəskin iyli, sudan ağır, rəngsiz mayedir. Suda məhdud miqdarda 7%, üzvi həlledicilərdə (spirt, efir) yaxşı həll olunur, davamsız zəhərli maddədir, qıcıqlandırıcı təsire malikdir, bədənin dəri örtüyünü zədələyə bilər, güclü toxumaları zədələyir. 13⁰ C-də qaynayır, -7⁰C-də bərkidir. 20⁰C-də buxarlarının maksimal konsentrasiyası 3300 mq/l-dir. Xlorian sianid turşusundan 2-4 dəfə az zəhərlidir. Qıcıqlandırıcı təsire malikdir.

Dəridə yaraçıxaran zəhərləyici maddələr elə zəhərli birləşmələrdir ki, onlar hətta ən cüzi miqdarda bədənin dəri örtüyünü zədələyə bilər.

Kimyəvi təmiz iprit zəif iyli, şəffaf, yağlı, rəngsiz mayedir. Üzvi həlledicilərdə yaxşı, suda zəif həll olunur. Ərzaq məhsullarına, boyaq örtüklərinə, rezin məmulatlarına asanlıqla hopur, ərazi uzun müddət yayda 7 sutka, qışda bir neçə dəfə zəhərli qalır. Xlorlu əhəng, xloraminlər, sulfidlər ipriti zərərsizləşdirə bilər. Bədənin səthinə düşən iprit damcıları 7 dəqiqəyə dərinin alt qatına keçir. 20–30 dəqiqədən sonra heç bir ağrı törətmədən orqanizmə sorulur. İprit mədə–bağırsaq sistemində, gözlərə, dəriyə və tənəffüs yollarına, ağciyər toxumalarına təsir edir.

Difosgen qaynama temperaturu 128⁰C olan mayedir, yavaş buxarlanır. Havadan 7 dəfə ağırdır. Yayda 1 saata, meşəlik yerlərdə bir neçə saata zəifləyir, suda pis həll olunur, xlorid turşusu və karbon qazı yaradır. Difosgen su quyuların zəhərləmir.

Qıcıqlandırıcı zəhərli maddələrə SİES və adamsit aid edilir. *Adamsit* yaşımtil rəngli bərk maddədir, suda həll olmur, qızdırılarkən və asetonda yaxşı həll olur. Suda parçalanmır, havada 20 dəqiqə qalarkən ölümcül zəhərlənmə baş verir.

SİES suda pis həll olan rəngsiz maddədir. Spirtə, asetonda, benzolda yaxşı həll olunur. Ümumi zəhərliyi zəifdir, qıcıqlandırıcı təsire malikdir, aerosol şəklində tətbiq olunur. Asqırtıya, öskürməyə, gözlərdən çoxlu yaş axmasına, tənəffüsün çətinləşməsinə səbəb ola bilər.

Gözyaşardıcı zəhərli maddələr gözlərin, burunun selikli qişasını qıcıqlandırır, bəbəklərin spazması ilə nəticələnir.

Xlorasetofenon bənövşə və ya meşəgilası iyi verən bərk kristal maddədir. Üzvi həlledicilərdə, suda qaynadılarkən dağılır. +20⁰C–də buxarlanır, havada 5,3 dəfə ağırdır. Yayda təsirini bir neçə gün saxlayır.

LSD rəngsiz, bərk kristal maddədir, suda zəif, üzvi həlledicilərdə zəif həll olunur. Orqanizmə tənəffüs yolları mədə - bağırsaq sisteminə təsir edir.

Bizet suda həll olmayan, ağ kristal tozdur. Tənəffüs və mədə-bağırsaq yolu ilə orqanizmə keçir.

Bioloji silah haqqında ümumi anlayış. *Bioloji silah* kütləvi qırğın silahlarından biri olub, bakterial vasitələrə və onları tətbiq etmək üçün işlədilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlara deyilir. Bakterioloji silahın əsasını xəstəliktörədən mikroblar və onlardan alınan zəhər-toksinlər təşkil edilir. Xəstəliktörədən mikroblar və toksinlər müəyyən müddət xarici mühitdə və ya yoluxmuş həşəratlarda, gənələrdə, gəmiricilərdə qala bilər.

Düşmən aşağıdakı qaydada bioloji silah işlədə bilər: təyyarə bombaları; top güllələri; raketlər; içərisinə maye, yaxud quru halda mikroblar və zəhər qatışıq (reseptur) doldurulmuş xüsusi konteynerlər; zəhərlənmiş daşıyıcılar (həşəratlar, gənələr, gəmiricilər).

Bioloji silahı zədələyəcək vasitələr aşağıdakılardır: şəhərlər və başqa yaşayış məntəqələri; dəmiryol qovşuqları;

limanlar; su təchizatı mənbələri; kənd təsərrüfatı bitkiləri; əkin sahələri.

Bioloji silahın zədələyici təsiri aşağıdakılardan ibarətdir: duman və ya tüstüşəkilli aerosol buludu; xəstəliktörədicidən; ərazinin relyefindən; meteoroloji şəraitdən.

Bioloji silahın tətbiqi nəticəsində bioloji zədələnmə ocağı yaranır. *Bioloji zədələnmə ocağı* bioloji silahın tətbiqi nəticəsində insan, heyvan və bitki tələfatı olan əraziyə deyilir. Bakterioloji hərbi sursat partladıqda boğuc səs eşidilir, ətrafa iri qəlpələr yayılaraq, torpaq və bitki üzərinə damcılar və toz şəkilli maddələr çökür. Düşmən bakterioloji silah tətbiq etdiyi rayonlarda insanlar arasında epidemiya, həmçinin mal-qaranın qırılması halları baş verir. Bunların qarşısını almaq üçün observasiya və karantin təyin edilir.

Observasiya epidemiya ocağında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilən təcridmə-məhdudlaşdırma və müalicə-profilaktika tədbirləri sisteminə deyilir.

Karantin bakterial yoluxma ocağını təcrid etmək, xəstəlik- lərin yayılmasının qarşısını almaq və yoluxmanı aradan qaldırmaq məqsədilə yerinə yetirən epidemiya əleyhinə rejimi profilaktika tədbiri sisteminə deyilir.

§ 16. SAĞLAM HƏYAT TƏRZİ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Əgər bir insan həyatı, yaşamağı sevirsə, onda təbii ki, özünə qarşı da bu hissləri keçirməlidir. Bunun üçün isə ilk növbədə insan gərək öz sağlamlığının qaydına qalmalıdır ki, yaşasın, yaşadıqca da sevib-sevilsin.

*Sağlam həyat tərz*i hər bir insanın öz sağlamlığını yaxşılaşdırmağa, xəstəliklərin profilaktikasına və keyfiyyətli həyat qurmağa yönəlmiş yaşam formasıdır. Sağlam həyat tərzinin köməyi ilə insan öz ömrünü təkcə kəmiyyət baxımından deyil, həm də keyfiyyətə yüksəldir və öz sosial funksiyalarını hərtərəfli, mükkəməl yerinə yetirir.

Sağlam həyat tərzinə təsir edən digər faktorlara cəmiyyət strukturlarının mürəkkəbləşməsinə, ekoloji, psixi, siyasi və hərbi (müharibə) amilləri də aid etmək olar. Hansılar ki, insan orqanizminə çox mənfi təsir göstərir.

Sağlam həyat tərzini əməyin, ailənin, məişətin, asudə vaxtın və ictimai fəaliyyətin səmərəli (rasional) təşkilini özündə əks etdirir. Sağlam həyat tərzinin əsasını təşkil edən komponentlər var ki, onlar fərdin ətraf mühitə və dəyişmiş mənəvi, ruhi durumuna adaptasiyasının fizioloji mexanizmlərini təşkil edir. Sağlam həyat tərzinin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- Mütəmadi fiziki işlər və idman;
- Rəssional qidalanma;
- Yuxu rejimi;
- Şəxsi gigiyena;
- Orqanizmin möhkəmləndirilməsi;
- Zərərli vərdislərdən imtina (siqaret, spirtli içkilər, nar-kotiklərdən istifadə və s.)

Sağlamlığın əsas şərtlərindən biri olan idman insanları həm formada saxlayır, həm də bədəndə olan bəzi artıq piy piqmentlərini əridir. Piy piqmentləri insanlar üçün ən böyük problemdir, əsasən də sağlamlıq üçün olduqca təhlükəlidir.

Sağlamlığın digər komponentlərdən biri də, insanın düzgün qidalanmasıdır. Bir insanın normal qidalanma formulu gündə 5 dəfədir. Təbii ki, doyunca yemək yox, az-az yemək daha məqsədə uyğundur. Bir anda normadan çox qida qəbul etdikdə, insanın orqanizmi həzm etməkdə çətinlik çəkir. Elə buna görə də piy piqmentləri çoxalmağa başlayır. Gün ərzində 2-3 litr maye qəbul edilməlidir. Yeməkdən yarım saat əvvəl su içmək lazımdır, yemək əsnasında və qidalanmadan dərhal sonra su içilməməlidir.

Sağlamlığın prinsiplərindən biri də düzgün yuxu rejimi qurmaqdır. Düzgün yuxu rejimi isə 1 gün ərzində 4-5 saatı təşkil edir. İnsan yuxulayanda beynin bəzi aktiv olan toxumaları məhv olur. Oyananda isə bu toxumalar özünü bərpa edir. Məhz bu toxumalar 4-5 saat ərzində yenidən bərpa olunur. Əgər bir insan 10-12 saat yatırsa həmin bu toxumalar özünü bərpa edə bilmir, nəticədə insanda halsızlıq, yaddaş zəifliyi və unutqanlıq meydana gəlir.

Ona görə də, əziz şagirdlər, abituriyentlər, tələbələr özünü zərərli yuxu saati az olan bir rejimə alışdırın. Yuxu insanın sağlamlığı üçün olduqca vacibdir.

Gigiyena qaydalarına əməl etməmək, orqanizmdə böyük fəsadlar törədə bilər. Məsələn, əgər əlimizi sabunla yumadan yeməyə otursaq, əlimizdə olan milyonlarla, bəlkə də milyardlarla mikroblar yemək vasitəsilə, orqanizmə daxil olur və böyük fəsadlar törədir. Buna görə də əlləri ən azı 3 dəfə sabunla yumaq lazımdır. Elementar gigiyenik qaydalara əməl etmək, vaxtlı-vaxtında tibbi müayinələrdən keçmək sağlam həyat tərzinin bir parçasıdır.

İndi isə sağlamlıq üçün zərərli olan şeylər barədə söhbət açaq. Bunlar təbii ki, siqaret çəkmək və içki içməkdir. Bir siqaret insanın ömründən 4 dəqiqə məhv edir. Bu alimlərin araşdırmalarının nəticəsində meydana çıxıb. İndi siz təsəvvür edin ki, siqaret çəkən insan ömrünün neçə ilini tüstüyə qurban verib. Siqaret qəbul edən insanların nəfəs borularında, ağ ciyərlərində və ürəyində olduqca ciddi olan xəstəliklər törədir. Bu ağır olan xəstəliklər

törənir.

İnsan nəyə görə bilə-bilə özünü məhv edir? İçki içən insanların isə mədəsində dəşiklər, bağırsaqlarda isə sallanma- lara səbəb olur. Siqaret çəkmək təkcə onu qəbul edən insana yox, həmçinin də onun əhatəsində olan insanlara da mənfi təsir edir. Buna görə də, yaşamaq üçün belə vərdişlərdən uzaqlaş- maq lazımdır.

İnsan həyata bir dəfə gəlir. Buna görə də çalışaq ki, bu həyatı mənalı və sağlam başa vuraq. Həyatı sevirənsə sağlamlığımızı da sevməlisən. Axı həyat gözəldir və yaşamağa dəyər. İnsan bir məqsədlə dünyaya gəlir. Çalışaq ki, məqsədimizi bilib, ona əməl edək. Daha belə pis vərdişlərə yiyələnib, sağlamlığımızı ziyan verməyək.

§ 17. SARGILAR. QANAXMALAR VƏ ZƏDƏLƏNMƏLƏR

Sarğı materialı və ondan istifadə etmək qaydaları. Yaranın üstünü örtmək üçün işlə- dilən parça materiallara *sarğı materialı* deyilir. Sarğı materialı aşağıdakı kimi olmalıdır: hidroskopik (nəmçəkən), yarıdakı qanı və irini hopdurmalı, tez qorumaq və asanlıqla ste- rilləşmək xassələrinə malik olmalıdır.

Əsas sarğı materialları tənziqdən, ağ pambıqdan, ağac pambıqdan, ləçəkdən (üçbucaq formalı pambıq parçadan) ibarətdir. Tənziqdən istifadə etməklə tabel sarğı vasitələri ha- zırlanır. Bunlar fərdi sarğı paketləri, müxtəlif ölçülü steril və qeyri steril bintlər, tənziq kürəciklər, tamponlar, yastıqçalar və tənziq dolaqlardır.

Sarğuların növləri, onların qoyulması qaydası. Yaraların yoluxmasının və ağırlaşma- sının qarşısını almaq üçün görülən ilk profilaktik tədbir onlara mümkün qədər tez aseptik sarğı qoymaqdır. Bütün yaralara steril (mikropsuz, təmiz) sarğı qoyulur. Sarğı yaranın üs- tünü sarıyıb-örtən sarğı materialından ibarətdir. Yaranın sarınması prosesinə *sarğı qoy- maq* deyilir. Sarğı yaraya mikrob düşməsinin qarşısını alır, qanaxmanın dayanmasına kö-mək edir, ağrıları azaldır. Sarğı yaraya toxunan daxili hissədən və yaranın üstündə saxla- nılan xarici hissədən ibarətdir. Sarğılar yumşaq (tənziq, parça, sintetik material sarğılar), bərkiyən (gips, nişasta sarğılar), sərt (müxtəlif materiallardan hazırlanmış şin sarğılar), sıxıcı sarğılar, yapışqan sarğılar, bint sarğılar, ləçək sarğılar və sapandvari sarğı növlərinə ayrılır.

Aseptika və antiseptika haqqında anlayış. Yaraların mikrobla çirklənmədən qorun- masında və yoluxub ağırlaşmasının qarşısının alınmasında aseptika və antiseptika çox va- cib əhəmiyyətə malikdir.

Aseptika cərrahiyyə əməliyyatları, sarğı qoyma zamanı, yaralının və ya xəstənin yarası- na, toxumalarına, orqanizminə infeksiya törədicilərinin düşməsinin qarşısını almağa yö- nəldilən tədbirlərə deyilir. Mikroblardan tamamilə təmizlənmiş materiallara, alətlərə, sar- ğı vasitələrinə steril əşyalar deyilir. Mikrobların məhv edilməsi prosesi sterilizasiya adla- nır.

Antiseptika yarıdakı, toxumadakı mikrobların məhv edilməsinə yönəldilmiş müalicə profilaktika tədbirləridir. Mikroblara məhvəedici təsir göstərən çoxlu kimyəvi maddələr və dərmanlar, bioloji preparatlara antiseptik maddələr deyilir. Bunlara yod cövhəri, tibbi spirt, xloramin, revanol və kalium-permanqanat məhlulları aiddir.

Fərdi sarğı paketi təyinatı və əhəmiyyəti. Fərdi sarğı paketi—ölçüləri 32x17,5 sm olan iki pambıq tənziq yastıqçadan və eni 10 sm, uzunluğu 7 m olan bintdən ibarətdir. Yastıq- çaların biri bintin ucuna tikilmişdir, digəri isə bint boyu sərbəst hərəkət edə bilər.

Yastıqçalar və bint sterildir, mumlu kağıza bükülmüşdür. Paketin xarici örtüyü rezinli parçadan hazırlanmışdır. Sarğı materialının bu cür ikiqat örtüyü onun steril saxlanmasını təmin edir. Paketə sancaq da qoyulmuşdur. Örtüyün üstündə pakətdən istifadə qaydası göstərilmişdir. İkiyastıqçalı paketlərdən əlavə, tərənəmz biryastıqçalı paketlər də vardır.

Steril və qeyri-steril bintlər sarınmış halda olan tənzip zolaqdan ibarətdir. Bintin sarınmış hissəsinə bintin yumağı, sərbəst ucuna isə bintin ucu deyilir. Steril bintlər perqament kağıza hermetik sürətdə bükülü olur.

Steril salfetlər bir neçə qat qatlanmış və hərəsində 20 ədəd olmaqla mumlu kağıza hermetik bükülmüş dördkünc tənzip parçalardan ibarətdir. Böyük salfetlərin ölçüləri 70x68sm, kiçik salfetlərin isə 68x35sm – dir.

Kiçik steril sarğı eni 14 sm, uzunluğu isə 7 m olan bintdən və onun ucuna tikilmiş 56x29 sm ölçülü bir pambıq – tənzip yastıqçadan ibarətdir.

Böyük steril sarğının isə 65x45 sm ölçülü yastıqçası olur ki, ona bərkidici altı qatdan tikilmişdir. Sarğıdan geniş yaralar və yanıqlar zamanı istifadə edilir.

Steril pambıq 25 və 50 qramlıq, qeyri-steril pambıq isə 50 və 250 qramlıq bağlamalarda buraxılır və yaraya sıxıcı sarğı qoyarkən işlədilir. Kompres pambığı şin salarkən yumşaq altlıq və kompres üçün işlədilir. Adi pambığı liqninlə əvəz etmək olar. Bir sıra təcili hallarda, xüsusi tibb yapışqanından və ya leykoplastrdan istifadə etməklə də sarğı qoyulur.

Yaraların təsnifatı. *Yara* dəri səthinin, selikli qişaların, bəzən isə dərin toxumaların, bütövlüyünün pozulması ilə baş verən zədələnməyə deyilir. Güllə yarası, kəsilmə yarası, çapılma yarası, deşilmə yarası, əzilmə yarası, dişləmə yarası və cərrahiyyə yarası yaraların növləridir.

Güllə yarası giriş və çıxış yara deşikləri olan, dəlib-keçən yara, güllə və qəlpənin toxumalarda ilişib qaldığı qapalı yara, güllə toxunan yaralarıdır. Toxunan yara zamanı güllə və ya qəlpə bədəninə toxunub keçərək dəri səthini, yaxud yumşaq toxumaları zədələyir, lakin yarada ilişib qalmır.

Kəsilmə yarası kənarları hamar olur, yarıq nəzərə çarpır, güclü qan axır, yara çirklənməyə az məruz qalır.

Çapılma yarası dərinin parçalanması, vətərlərin, əzələ və damarların zədələnməsi güclü çirklənməyə məruz qalır. Çapılma yaraların dərinliyi eyni olmur, yaranın kənarlarındakı yumşaq toxumalar əzilir və bir-birinə qarışır.

Deşilmə yarası dəri örtüyü əhəmiyyətsiz dərəcədə zədələnir, lakin belə yaralar daxili orqanların mümkün zədələnmələri ilə əlaqədar təhlükə törədir. Bu cür yaranma zamanı xarici qanaxma zəif olan halda belə, damarların zədələnməsi nəticəsində həyat üçün qorxulu daxili qanaxma baş verir.

Əzilmə yarası kənarları qeyri-hamar, qanla dolu olması ilə səciyyələnir, yoluxmaya daha çox məruz qalır.

Dişləmə yarası heyvanın və adamın tüpürcəyi ilə yoluxmuş olur və çətin sağalır.

Cərrahiyyə yarası cərrahiyyə əməliyyatları aparılarkən dəri örtüyünün təməmilə pozulmasıdır.

Qanaxmanın növləri və xüsusiyyətləri. Damar zədələndikdə qanaxma baş verir. *Qanaxma* zədələnmiş qan damarından qanın kənara çıxmasına deyilir. İnsanın qan damarlarında bədən qanının $\frac{3}{4}$ hissəsi dövr edir. $\frac{1}{4}$ hissəsi bəzi orqanlarda (dalaqda, qara ciyərdə, ağciyər və dəridə) ehtiyat halında saxlanılır. Qanın miqdarı azaldıqca qan təzyiqi düşür, baş beynin, ürəyin və digər orqanların qanla təchizatı pozulur. Qanaxma zamanı 2- 2,5 litr qan itirildikdə ölümlə nəticələnir. Qanaxma 2 yerə bölünür: Daxili və xarici qanaxma (daxili qanaxma: parenhimatoz; xarici qanaxma: arterial, venoz və kapilyar aiddir).

Arterial qanaxma ürəkdən ətraflara qan aparan arteriya damarlarının zədələnməsilə baş verir. Bu, qanaxmanın qorxulu növüdür, qanın əlamətləri al-qırmızı rəngdə, nəbz tezliyi ilə axmasıdır. Arterial qanaxmalar venoz qanaxmalara nisbətən az təsadüf edilir, çünki bədən səthinə gələn arteriyalar çox azdır. Arterial qanaxma həyat üçün qorxuludur. Arteriyalar zədələndikdə qan fəvvarə kimi xaricə çıxır. Qanın arterial damardan axması onun al - qırmızı olması ilə müəyyən olunur.

Venoz qanaxma arterial qanaxmadan fərqli olaraq qan yarıdan fasiləsiz surətdə, lakin şırnaq yaratmadan axır, rəngi tünd qırmızı olur.

Bu cür qanaxmalar ən çox venaların zədələnməsi zamanı baş verir. Bu qanaxma həyat üçün təhlükəlidir.

Kapilyar qanaxma dərinin, dərialtı toxumaların və əzələlərin nazik damarları zədələnərək baş verir. Bu qanaxma cüzi zədələnmələrdən baş verə bilər. Qan kapilyarlarda yavaş, sürətlə və aşağı təzyiqlə axdığına görə bu cür qanaxmanı saxlamaq asandır.

Parenhimatoz qanaxma daxili orqanlar qaraciyər, dalaq, ağciyər, böyrək zədələndikdə baş verir. Bu qanaxma kapilyar qanaxmadan daha təhlükəlidir. İnsanın sifətinə baxmaqla daxili qanaxmanı təyin etmək mümkündür.

Daxili qanaxmanın əlamətləri aşağıdakılardır: dəri örtüklərinin həddindən artıq avazıması; soyuq tər; üşütmə; səthi və zəif tənəffüs; bəzi hallarda ağrı (ağrı olmaya da bilər); bəzi hallarda qan qarışığı ilə qusma (mədə qanaxması zamanı); bəzi hallarda qanlı öskürək (ağciyər qanaxmaları zamanı) və s.

Zədələnmələr. Qapalı zədələnmələr dəri səthinin bütövlüyü pozulmadan bədənin dərialtı toxumalarının və daxili orqanların əzilməsindən, beyin sarsıntısından, orqanizmin ümumi kontuziyasından, oynaq baş ağrılarının sərpməsindən, çıxıqlardan və s. ibarətdir. *Əzilmə* zamanı bədənin səthindəki toxumalar və daxili orqanlar zədələnə bilər.

Bədənin səthindəki yumşaq toxumalar əzilərkən ağrı, şiş, qançırolma halları baş verir. Bunlar əzilmənin əsas əlamətləridir. Belə hallarda sıxıcı vasitələrdən sarğı qoyulur, buzlardan istifadə edilir, əzilmiş yeri rahat vəziyyətdə saxlayırlar. Döş qəfəsinin və qarın nahiyəsinin güclü əzilməsi zamanı daxili orqanlar: ağciyər, dalaq, böyrəklər və qaraciyər zədələnə bilər. Belə zədələnmələr zamanı daxili qanaxmalar baş verə bilər. Əzilmə zamanı buz qoymaq və belə adamları dərhal tibb müəssisələrinə çatdırmaq lazımdır. Baş güclü zərbəyə məruz qaldıqda beynin zədələnməsi mümkündür.

Beyin əzilərkən baş ağrıları, ürək bulanması, qusma halları, huşunu itirmə halları baş verir.

Beyin əzilməsi və sarsıntısı zamanı ilk yardım zədələnmiş adamın tam rahatlığını təmin etməkdən, başa soyuducu buz qoymaqdan ibarətdir. Hər hansı bir şəxsin bütün bədəni çox güclü zərbəyə məruz qaldıqda ümumi *kontuziya* baş verə bilər ki, bu zaman həmin şəxs adətən, huşunu itirir, baş gicəllənməsi, nitqin, eşitmə və görmə qabiliyyətinin pozulması, yaddaşın zəiflənməsi və ya tamamilə itirilməsi halları baş verir. Belə adamları dərhal və ehtiyatla tibb müəssisələrinə çatdırmaq lazımdır.

Sərpmə və çıxıqlar. Yıxıldıqda, düzgün tullanmadıqda, ağırlıq qaldırıldıqda oynaq bağlarında *sərpmə* baş verir. Bu zaman zədələnmiş oynaqlarda ağrılar, şişlər əmələ gəlir, oynağın hərəkəti məhdudlaşır. Belə olduqda ilk tibbi yardım məqsədilə oynağa sıxıcı bint sarğı və buz qoymaqla, zədələnmiş oynağın rahatlığını təmin edirlər. Oynaq sümüklərin uclarının oynaq boşluğunda yerdəyişməsi zamanı *çixıq* baş verir. Bu zaman, oynaq kisəsinin bütövlüyü pozulur, oynaq bağları qırılır, hərəkət çətinləşir. Çıxıqlar zamanı ilk tibbi yardım göstərmək yalnız həkimin iştirakı ilə olmalıdır. Çıxıq baş verdikdə insana ağrıkəsici dərman vermək məsləhət görülür.

Sınıqların növləri və əlamətləri. Kəskin hərəkət edərkən, zərbə nəticəsində, hündür yerdən yıxılarkən, müxtəlif qəzalar nəticəsində, zəlzələ zamanı bədənin sümükləri sına bilər.

Sınıqlar qapalı və ya açıq olur. Qapalı sınıq halında dəri örtüyünün bütövlüyü pozulmur, açıq sınıq zamanı isə sınıq yerində yara olur. Açıq sınıqlar daha qorxuludur. Sınıqlar zamanı sınımış sümük hissələri öz yerini dəyişən və dəyişməyən növlərə ayrılır.

Sümüklər yalnız iki hissəyə parçalandıqda belə sınığa *tək sınıq* deyirlər. Sümüklər bir neçə hissəyə parçalandıqda isə onlar *mürəkkəb sınıq* adlanır. Qəzalar, fəlakətlər, zəlzələ zamanı adamların bir neçə sümüyündə mürəkkəb sınıqlar baş verə bilər. Yanıqlar və radiasiya zədələnmələri ilə birlikdə törəyən sınıqlar daha ağır olur. Güllə və ya mərmə qəlpəsinin təsirindən yaranan sınığa güllə sınığı deyilir. Belə sınıqlar sümüklərin iri və ya xırda hissələrə parçalan-

ması, sınıq yerinin ətrafındakı yumşaq toxumaların bir-birinə qarışması və ya ətrafların bir hissəsinin kəsilməsi ilə xarakterizə olunur.

Sınıqların əsas əlamətləri ağrıdan, şişkinlikdən və sınıq yerində normal hərəkətin pozulmasından ibarətdir. Bu zaman ətrafların normal fəaliyyəti pozulur. Açıq sınıq hallarında yarıdan sümük qırıqları görünə bilər. Ətrafların sümükləri sınıq qol və qıç gödəlidir və onlar sınıq yerində əyilir. Qabırğalar sınıq tənəffüs çətinləşir və sınıq yerini əllə müayinə edərkən qabırğa qırıqlarının xışiltısı eşidilir. Çanaq və onurğa sümüklərinin sınıması çox vaxt sidiq ifrazının və aşağı ətraflardakı hərəkətin pozulması ilə müşayiət edilir. Kəllədaxili sümüklər sınıq, adətən, qulaq deşiklərindən qan axır. Çox ağır sınıqlar zamanı şok halı baş verir. Arterial qanaxma olan açıq sınıqlar vaxtı şok, xüsusən, tez inkişaf edir.

Travma şoku. *Şokun səbəbi* – orqanizmin bir dəfə və ya təkrarən ağır zədələnməsi ola bilər. Çox qan itirildikdə, qış vaxtı isə yaralanmadan sonra soyuqdəymə hallarında şok, xüsusən, tez baş verir. Əlamətlərin meydana çıxması müddətindən asılı olaraq şok birinci dəfə və təkrar baş verə bilər. İlk şok zədələnmə halında və ya bundan dərhal sonra baş verir. Təkrar şok isə yaralıya yardım göstəriləndən sonra onu ehtiyatsız apardıqda və ya sınıq yeri pis immobilizasiya edildikdə baş verə bilər. Travma şokunun iki mərhələsi olur: həyacanlanma və tormozlanma mərhələləri.

Həyacanlanma yaralanma baş verən kimi dərhal güclü ağrıya qarşı orqanizmin reaksiyası kimi meydana çıxır. Bu zaman yaralı çox narahat ola bilər, ağrıdan qıvrılır, qışqırır, köməyə çağırır. *Tormozlanma* zamanı isə insan süstləşir, köməyə çağırır, huşu olduğu halda hər şeyə biganə olur, bədəni soyuyur, sifəti avazıyır, nəbzi zəifləyir, tənəffüsü zəif hiss olunur. Ağırliqdan asılı olaraq, travma şoku 4 dərəcəyə ayrılır: yüngül, orta ağırliqlı, ağır və çox ağır.

Şokun qarşısını almaq üçün görülən əsas tədbir zədələnmə nəticəsində törəyən ağrıları kəsmək və ya azaltmaq, qanaxmanı dayandırmaq, yaralının soyuqlanmasına yol verməmək, ilk tibbi yardım tədbirini çox ehtiyatla icra etmək və yaralını apararkən ehtiyatlı olmaqdan ibarətdir.

§ 18. MÜXTƏLİF NÖV XƏSARƏTLƏR ZAMANI İLK TİBBİ YARDIM

Donurma. Güclü soyuqdan orqanizm toxumalarının zədələnməsinə *donurma* deyilir. Ayaqlar və əllər donurmaya daha tez məruz qalır. 0⁰-dən yuxarı olan temperaturda, xüsusən, tez-tez dəyişən mülayim havada donurma baş verə bilər. Yaş və dar ayaqqabı, soyuq havada, qarda, yağışda uzun müddət hərəkətsiz qalmaq, habelə fiziki və psixoloji yorğunluq, orqanizmin zəifləməsi, qan itirmə və əvvəllər baş vermiş donma halları da tez donurmaya səbəb olur. Donurma zamanı toxumalar dərhal zədələnmir. Əvvəlcə soyuğun təsirindən dəri avazıyır və həssaslığını itirir. Zədələnmənin həqiqi dərinliyini və sahəsini ancaq soyuğun təsiri kəsildəndən sonra, bəzən isə bir neçə gündən sonra təyin etmək mümkün olur. Toxumaların zədələnməsinin dərinliyindən asılı olaraq donurma 4 dərəcəyə ayrılır: yüngül, orta ağırliqlı, ağır və çox ağır dərəcələri olur.

İlk tibbi yardım. İlk tibbi yardım göstərərkən zədələnməmiş şəxsi isti binada yerləşdirilir, əgər buna imkan yoxdursa, onu çöldə soyuqdan mühafizə edirlər. Yaş paltar və ayaqqabıları imkan daxilində quruları ilə əvəz edirlər. Əgər hələ toxumalarda dəyişiklik baş verməyibsə, donurmuş sahələrə spirt, ətir çəkir və pambıq tamponla və ya təmiz quru əllə donmuş yeri dərisi qızaranadək ehtiyatla sürtürlər. Zərər çəkmiş adamı isindirmək üçün tədbir görürlər; ona isti çay, qəhvə içirdirlər. Əgər imkan varsa, güclü soyuq vurmuş adamı isti su vannasına salırlar.

Suda boğulma. Tənəffüs yolları maye ilə, adətən, su ilə tutularkən *suda boğulma* baş verir. Adam suda boğularkən onun bronxlarına, ağciyərinə su dolur, nəfəsi kəsilir, kəskin oksigen çatışmazlığı baş verir və ürəyin fəaliyyəti dayanır. Boğulan adamı sudan mümkün qədər tez

çıxarmaq lazımdır.

Suda boğulma – suyun tənəffüs yollarına daxil olması nəticəsində baş verən mexaniki asfiksiyanın bir növüdür.

Suda boğulma zamanı orqanizmdə baş verən dəyişikliklər, başqa sözlə suyun altında ölüm müddəti, bir sıra amillərdən asılıdır: suyun xarakterindən (şirin su, duzlu su, hovuzlarda olan şirin xlorlu su); suyun temperaturundan (buzlu, soyuq, isti); suyun tərkibində qarışıqların (lil, cəng, lehmə və s.) olub-olmamasından; suda boğulma anında zərərçəkənin orqanizminin vəziyyətindən – yorğunluq, oyanıqlıq, alkoqol sərxoşluq.

Şirin suda boğulmalar. Şirin suda duzların miqdarı qanla müqayisədə qat-qat az olduğuna görə ağciyərlərə dolan şirin su tez bir zamanda qana sorulur. Bu da qanın durulaşmasına, həcmnin artmasına və eritrositlərin parçalanmasına səbəb olur. Bəzən ağciyərlərin şişməsi də müşahidə olunur. Ürək mədəciklərinin yığılma funksiyasının pozulması nəticəsində qan dövrəsinin fəaliyyəti dayanır.

Dəniz suyunda boğulmalar. Dəniz suyunda həll olunmuş maddələrin konsentrasiyası qana nisbətən çox olduğuna görə dəniz suyu ağciyərlərə daxil olan zaman qanın maye hissəsi zülallarla birgə qan damarlarından daxil olur. Bu qanın qatılaşmasına, onun tərkibindəki kalium, natrium, kalsium, maqnezium və xlor ionlarının konsentrasiyasının artmasına gətirib çıxarır. Damarlara yığılan maye onların genişlənməsinə, hətta cırılmasına səbəb olur. Bir qayda olaraq dəniz suyunda boğulmalar zamanı ağciyərlərin şişməsi inkişaf edir. Damarlarda az miqdarda qalan hava tənəffüs hərəkətləri zamanı mayenin çalxalanması və davamlı zülal köpüyünün əmələ gəlməsinə səbəb olur. Qaz mübadiləsi kəskin pozulur, ürəyin fəaliyyəti dayanır.

İlk tibbi yardım. İlk tibbi yardım göstərəkən belə adamı belinə qədər soyundurur, ağız və burnunu lildən, selikdən təmizləyir, hündür başaltının (mütəkkənin) və ya dizin üstünə qarnı üstə yerləşdirilir, sonra sinəsini basmaqla ağciyərlərdən və mədədən suyu kənar edirlər. Bundan sonra süni tənəffüs verməyə və ürəyi xaricdən masaj etməyə başlayırlar. Bu zaman ən səmərəli üsul «ağızdan - ağıza» süni tənəffüs verməkdir ki, belə süni tənəffüs zədəli şəxsin nəfəsi bərpa olunanadək davam etdirilir. Əgər nəfəs bərpa olunmursa və zədələnmiş şəxs özünə gəlmirsə, süni tənəffüs və ürəyin xaricdən masaj edilməsi ancaq ölümün obyektiv əlamətləri meydana çıxarkən dayandırılır. Bu əlamətlər gözlərin bərəlməsi, işığa qarşı reaksiyanın olmaması, uzun müddət ürək döyüntüsünün olmaması, meyit ləkələrinin aşkara çıxmasıdır.

Nəfəs və ürəyin fəaliyyəti bərpa olunduqda isə zədə alan adamı qızdırmaq, ona isti çay içirtmək və tibb müəssisəsinə çatdırmaq lazımdır.

Günvurma. Orqanizmin həddən artıq qızması zamanı adamlarda ağır xəstəlik - günvurma və ya istilikvurma baş verə bilər. Bu xəstəliklərin əsas əlamətləri bədənin hərəratinin 40⁰–41⁰C–dək yüksəlməsi, nəbzın dəqiqədə 150–170 və tənəffüsün dəqiqədə 30 dəfəyədək tezləşməsi, sifətin kəskin surətdə qızarması, bəzən isə avazıması, çox güclü tərləmə, yeriyərkən adamın səndələməsi, başın gicəllənməsi, baş ağrılarıdır.

İlk tibbi yardım. İlk tibbi yardım göstərəkən adamı kölgəli yerdə uzadır, paltarın yaxasını və bədəni sıxan digər yerlərini açıb boşaldır, başa və sinəyə yaş dəsmal qoyur, su içirdirlər. Adam huşunu itirdikdə gicgahlarına naşatır spirti sürtür, nəfəsi kəsildikdə süni tənəffüs verir, ürəyin fəaliyyəti dayandıqda ürəyi xaricdən masaj edirlər.

Zəhərli həşərat dişləyərkən ilk yardım. Zəhərli ilanlar adamı vurduqda onun zəhəri yara yerindən orqanizmə keçir. Bir sıra zəhərli ilanların (gürzə, zınqrovlu ilan, kobra və s.) zəhəri insan üçün olduqca daha qorxuludur və vaxtında yardım göstərilməsə ölümə nəticələnə bilər. İlan vuran zaman ilk tibbi yardım göstərəkən dərhal ilanın dişlədiyi yerdən yuxarıda rezin turna ilə bərk bağlayırlar. Sonra yara yerinə qansoran banka ya da kürə qoymaqla (əgər sağlam adamın ağızı və dodaqlarının selikli qişaları sağlamdırsa) zəhəri sormaqla çıxartmaq olar.

İlan vurmuş yeri 1%-lik kalium-permanqanat məhlulu ilə yuyur, buraya soyuq şey qoyulur. Dərhal yaxındakı tibb məntəqələrindən birinə çatdırılır. Ən təsirli profilaktika ilan zəhəri əleyhinə serum vurmaqdır.

Zəhərli hörümçəklər – dişləyərkən onlar neyrotoksik, yəni sinir sistemini zəhərləyən təsirli zəhər buraxır ki, belə zəhər tənəffüs mərkəzini iflic edir və qıc olmağa səbəb olur (əqrəb, qara qurd). Bu zaman adama vaxtında yardım göstərilməsə, o məhv ola bilər. Böyəninin sancması nisbətən az təhlükəlidir, bu çox ağrı törətsə də ölümə səbəb olmur. İlk yardım göstərərkən bədəndən həşəratın neşələrini çıxarmaq və oraya buz qoymaq lazımdır.

Zəhərli bitkilərlə zəhərlənərkən ilk yardım. Orqanizmə zəhərlərin təsiri nəticəsində əmələ gələn patoloji vəziyyətə *zəhərlənmə* deyilir. Zəhərlənməyə pis keyfiyyətli ərzaq və zəhərli bitkilər, məişətdə və istehsalatda tətbiq edilən müxtəlif kimyəvi maddələr, dərman preparatları və s. səbəb ola bilər. Zəhərlər orqanizmin müəyyən yerinə və ya bütün orqanizmə təsir edə bilər. Bu, zəhərin xassəsindən və orqanizmə düşmə yolundan asılıdır. Zəhərli bitkilərin təsiri bitkinin yetişməsindən, tərkibində zəhərli maddələrin toplanmasından, miqdarından, növündən və kimyəvi birləşmələrindən və s. asılıdır. İki cürə zəhərli bitkilər vardır: həmişə zəhərli və müvəqqəti zəhərli. Bitkilərin zəhərli xüsusiyyətinin səbəbi onların tərkibində alkaloidlərin, saponinin, laktonların, albuminin, efir yağlarının, boya maddələrinin, azotsuz maddələrin olmasıdır.

Zəhərli bitkilərin zəhərli təsiri onların istifadə edilmə vaxtından və toxumlarından asılıdır. Zəhərli bitkiləri üç qrupa bölmək lazımdır:

- Təzə, yaşıl və qurumuş halda zəhərli bitkilər (novruzgülü, asırqalı, bənkotu, dəli bənği);
- Ancaq yaşıl və təzə halda zəhərli bitkilər (qaymaqçıçəyi, əsbə, dəmrovotu, sunərgizi, bədyan);
- Toxumları zəhərli bitkilər (qurumuş halda gövdələri və yarpaqları zəhərsizdir).

Zəhərli göbələklərin qırmızı milçəkqıran, solğun murdarça və zəhərli bitkilərin yeyilməsi zəhərlənməyə, bir sıra hallarda ölümə səbəb olur. Belə hallarda ilk tibbi yardım göstərərkən zəhərlənmiş adamın mədəsini yuyur, işlətmə dərmanı verir, hansı göbələkdən və ya bitkidən zəhərləndiyi müəyyən edildikdən sonra zərərçəkəni tibb müəssisəsinə aparırlar.

GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞA QƏDƏRKİ HAZIRLIĞI - II HİSSƏ

§1. VƏTƏNPƏRVƏRLİK ANLAYIŞI. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ FƏXRİ MÜKAFATLARI

Vətənpərvərlik anlayışı. Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikası SQ-də tərbiyəvi işə mənəvi psixoloji təminatla ümumi rəhbərliyi komandirlər həyata keçirirlər. Vətənpərvərlik hissi qədim tarixə malikdir. Əsası sinifsiz cəmiyyətdə, mağara adamları tərəfindən qoyulmuşdur.

Vətəndaşlıq, vətən borcu şagirdlərdə kiçik yaşlarından, ailədən başlayır. Hərbi qulluqçunun mənəvi-psixoloji hazırlığı xalqın tarixi irsinə və dünyəvi dəyərlərə söykənməlidir.

Mənəvi-psixoloji hazırlıq şəxsi heyətin dəyanəti, yəni onun döyüş tapşırığını yerinə yetirmək, gərgin və təhlükəli şəraitdə fədakarlıq göstərmək, vətənpərvərlik əqidəsinə sadıq, təmkinli, dözümlü olmaq qabiliyyətinin formalaşması nəzərdə tutur. Vətən sevgisi, vətənpərvərlik hər kəsin borcudur. Hərbi qulluqçu Vətənin silahlı müdafiəçisidir. Hərbi qulluqçulara hər an Azərbaycan Respublikasının silahlı müdafiəsinə hazır olmaq, lazım gəldikdə respublikamızı müdafiə etmək həvalə olunmuşdur. Hərbi qulluqçu vətənpərvər insandır. O, vətəni, doğma torpağını sevir.

Vətənpərvər Vətənin şüurlu səviyyədə sevən, hər an müdafiəsinə qalxan, Vətən naminə istənilən çətinliklərə dözməyə və fədakarlığa hazır olan insandır.

Vətənpərvərlik – Vətən müdafiəsinin ən başlıca kefiyyətidir, bu kefiyyətə malik olmayan hallarda o, sadəcə bir muzdluya çevrilə bilər. Vətənpərvər Hərbi Anda sadıq qalmaqla Vətəninə, xalqına fədakarlıqla xidmət edər, qanını, hətta canını əsirgəmədən Azərbaycan Respublikasının müdafiəsində öz borcunu rəşadətlə, bütün çətinliklərə dözərək yerinə yetirə bilər. Namuslu, vicdanlı, ləyaqətli olmaq hərbi qulluqçunun əsas kefiyyətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasının fəxri mükafatları. Azərbaycanın ilk ordeni Respublikada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sərəncamı ilə təsis edilən, Azərbaycan SSR-in «*Qırmızı Bayraq*» ilk ordeni olmuşdur. İkinci orden Azərbaycan SSR «*Qırmızı Əmək Bayrağı*» ordeni idi. Hər iki ordenlə təltif olunma 1930-cu illərin ortalarından ləğv edilmişdir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra, Azərbaycan Respublikasının Mili Məclisinin 10 noyabr 1992-ci il tarixində «*Azərbaycan Respublikasının orden və medallarının təsis edilməsi haqqında*» qanun qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanının xüsusi fərqlənmə nişanı. 25 mart 1992-ci ildə «*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı*» fəxri adı təsis edilmişdir. Bu Respublikamızın ən yüksək fərqlənmə dərəcəsidir. Fəxri adın xüsusi fərqlənmə nişanı «*Qızıl Ulduz*» medalıdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və tərəqqisi naminə xalq qarşısında müstəsna xidmətlərə və rəşadətə görə verilir. «*Qızıl Ulduz*» medalı döşün sol tərəfinə, digər orden və medallardan yuxarı taxılır.

Ordenlər. «*Heydər Əliyev*» ordeni. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında müstəsna tarixi xidmətlərini nəzərə alaraq və onun xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə «*Heydər Əliyev*» ordeni təsis edilmişdir. «*Heydər Əliyev*» ordeni Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına aşağıdakı hallarda verilir:

- Azərbaycanın tərəqqisinə, əzəmətinin və şöhrətinin artmasına töhfə verən müstəsna xidmətlərinə görə;
- Vətənin müdafiəsində, Azərbaycanın dövlət mənafələrinin qorunmasında göstərilmiş mərdlik və şücaətə görə;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə onun statusuna görə.

«İstiqlal» ordeni. Azərbaycan Respublikasının «İstiqlal» ordeni vətəndaşlara aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikasında milli – azadlıq hərəkatında müstəsna xidmətlərinə görə;
- Azərbaycan dövləti və xalq qarşısında xüsusi böyük xidmətlərinə görə;
- Azərbaycan Respublikasının milli dövlət quruculuğu işlərində xüsusi xidmətlərinə görə.

«Şah İsmayıl» ordeni. Azərbaycan Respublikasının ali hərbi ordenidir. «Şah İsmayıl» ordeni Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ali zabidləri, hərbi hissələrin və birləşmələrin komandirləri təltif edirlər. «Şah İsmayıl» ordeni aşağıdakı xidmətlərə görə verilir:

- Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təşkilində və möhkəmləndirilməsində xüsusi xidmətlərinə görə;
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi xidmətlərinə görə;
- görkəmli sərkərdəlik fəaliyyətinə görə;
- Respublika fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasında xüsusi xidmətlərinə görə.

«Azərbaycan Bayrağı» ordeni. «Azərbaycan Bayrağı» ordeni Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikasında milli–azadlıq hərəkatında və ictimai–siyasi fəaliyyətdə xüsusi xidmətlərinə görə;
- Hərb elminin və hərbi texnikanın inkişafında xüsusi xidmətlərinə görə;
- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasında xüsusi xidmətlərinə görə;
- Respublikada əmin - amanlığın təmin edilməsində, asayişin qorunmasında və hərbi xidmətdə xüsusi xidmətlərinə görə;
- Dövlət sərhədinin mühafizəsinin təmin edilməsində xüsusi xidmətlərinə görə.

«Şöhrət» ordeni. Azərbaycan Respublikasının «Şöhrət» ordeni. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aşağıdakılara görə verilir:

- İqtisadi, elmi-texniki, sosial-mədəni inkişafda xüsusi xidmətlərinə görə;
- Sülhün və xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsində və əməkdaşlığın inkişafında xüsusi xidmətlərinə görə;
- Sənaye, nəqliyyat, rabitə, tikinti sahələrində və xalq təsərrüfatının digər sahələrində görkəmli əmək nəticələrinə görə;
- Elm, təhsil və səhiyyə sahəsində xüsusi xidmətlərinə görə.

«Şərəf» ordeni. Azərbaycan Respublikasının «Şərəf» ordeni. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikasının dövləti və xalq qarşısında böyük xidmətlərinə görə;
- Azərbaycan Respublikasının milli dövlət quruculuğu işlərində xüsusi xidmətlərinə görə;
- İqtisadi, elmi-texniki, sosial-mədəni inkişafda müstəsna xidmətlərinə görə;
- Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, təhsil və səhiyyə sahələrində böyük xidmətlərinə görə.

«Dostluq» ordeni. Azərbaycan Respublikasının «Dostluq» ordeni. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikası ilə xarici ölkələr arasında dostluq, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafında xüsusi xidmətlərinə görə;

- Xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsi işində görkəmli xidmətlərinə görə;
- Dünyada, regionda və müxtəlif ölkələrdə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasında, sivilizasiyalar arasında konstruktiv münasibətlərin yaradılmasında və mədəniyyətlər arası dialoqun qurulmasında görkəmli xidmətlərinə görə.

«Vətənə xidmətə görə» ordeni. Azərbaycan Respublikasının üç dərəcədə «*Vətənə xidmətə görə*» ordeni aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikasına sadıqlıya görə, vəzifə borcunu ləyaqətlə və vicdanla yerinə yetirməyə görə;
- Dövlət qulluğunda səmərəli fəaliyyətə, yüksək peşəkarlığa və xüsusi nailiyyətlərə görə;
- Milli dövlət quruculuğu işlərində xüsusi xidmətlərə görə.

Medallar. «Vətən uğrunda» medalı. Azərbaycan Respublikasının «*Vətən uğrunda*» medalı aşağıdakılara görə verilir:

- Azərbaycan Respublikası ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində iştirak etdiyinə görə;
- Dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində fəaliyyətinə görə;
- Dövlət quruluşunun müdafiəsində iştirakına görə.

«İgidliyə görə» medalı. Azərbaycan Respublikasının «*İgidliyə görə*» medalı aşağıdakılara görə verilir:

- Müharibədə döyüş zamanı göstərdiyi igidliyə görə;
- Döyüş əməliyyatlarına uğurlu rəhbərlik etdiyinə və şəxsi mərdlik göstərdiyinə görə;
- Həyatı təhlükə altında hərbi borcu yerinə yetirərkən igidlik göstərdiyinə görə;
- Xüsusi tapşırığı yerinə yetirərkən casarət göstərdiyinə görə;
- Həyatı təhlükə qorxusu altında olduğu halda insan həyatı xilas etdiyinə görə.

«Tərəqqi» medalı. Azərbaycan Respublikasının «*Tərəqqi*» medalı. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə aşağıdakılara görə verilir:

- Sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində qazandıqları uğurlara görə;
- Böyük əhəmiyyətli ixtiralarla və səmərələşdirici təkliflərin verilməsinə görə;
- Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, xalq təhsili və səhiyyə sahələrində xidmətlərinə görə;
- Xalq təsərrüfatı obyektlərinin inşasında, yenidən qurulmasında görkəmli xidmətlərinə görə;
- Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafında səmərəli fəaliyyətinə görə.

«Hərbi xidmətlərə görə» medalı. Azərbaycan Respublikasının «*Hərbi xidmətlərə görə*» medalı Azərbaycan Respublikasının hərbi qulluqçularına aşağıdakılara görə verilir:

- Öz xidmət vəzifələrini və hərbi hissənin qarşısında qoyulmuş tapşırıqları yerinə yetirərkən fərqləndiklərinə görə;
- Dövlət sərhədlərinin qorunmasında xidmətlərinə görə.

«Hərbi xidmətdə fərqləndiyinə görə» medalı. «*Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə*» medalı ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçuları aşağıdakılara görə təltif edirlər:

- Döyüş hazırlığındakı əla göstəricilərə görə;
- Təlimlərdə, döyüş xidməti və döyüş növbəsində xüsusi fərqlənməyə görə;
- Şücaət, fədakarlıq və hərbi xidmət keçdiyi dövrdə göstərdiyi digər xidmətlərə görə.

«*Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə*» medalının üç dərəcəsi vardır:

- «*Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə*» 1-ci dərəcəli medal;
- «*Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə*» 2-ci dərəcəli medal;
- «*Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə*» 3-cü dərəcəli medal.

«Sərhəddə fərqlənməyə görə» medalı. «*Sərhəddə fərqlənməyə görə*» medalı ilə Azərbaycan Respublikası Sərhəd qoşunlarının hərbi qulluqçuları və başqa şəxslər aşağıdakılara görə təltif edirlər:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini pozanların tutulub saxlanması ilə əlaqədar döyüş əməliyyatlarında göstərilən rəşadətə görə;
- Dövlət sərhədinin toxunulmazlığını qoruyarkən rəşadətə görə;
- Dövlət sərhədinin mühafizəsində göstərilən yüksək sayıqlığa və təşəbbüskarlığa görə;
- Sərhəd mühafizə xidmətində yüksək təşkilatçılıq bacarığı və dövlət sərhədinin möhkəmləndirilməsində nümunəvi işə görə;
- Dövlət sərhədinin mühafizəsində sərhəd qoşunlarına fəal köməyə görə.

«Hərbi əməkdaşlıq sahəsində xidmətlərə görə» medalı. «*Hərbi əməkdaşlıq sahəsində xidmətlərə görə*» medalı ilə Azərbaycan Respublikası ilə hərbi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində göstərdikləri xidmətlərə görə Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin hərbi qulluqçuları və digər şəxslər təltif edirlər.

«Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Veteranı» medalı. «*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Veteranı*» medalı ilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrin sıralarında (SSRİ Silahlı Qüvvələri və digər silahlı birləşmələrində xidmət müddəti də nəzərə alınmaqla) 25 təqvim ili və daha çox qüsursuz xidmət etmiş hərbi qulluqçular təltif edirlər.

«Qüsursuz xidmətlərə görə» medalı. «*Qüsursuz xidmətlərə görə*» medalı ilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində qüsursuz həqiqi hərbi xidmət keçən, hər il iyun ayının 26-na qədər 10, 15 və 20 təqvim ili tamam olmuş hərbi qulluqçular təltif edilir «*Qüsursuz xidmətlərə görə*» medalının üç dərəcəsi vardır:

- «*Qüsursuz xidmətlərə görə*» 1-ci dərəcəli medal Silahlı Qüvvələrdə 20 təqvim ili xidmətə görə;
- «*Qüsursuz xidmətlərə görə*» 2-ci dərəcəli medal - Silahlı Qüvvələrdə 15 təqvim ili xidmətə görə;
- «*Qüsursuz xidmətlərə görə*» 3-cü dərəcəli medal - Silahlı Qüvvələrdə 10 təqvim ili xidmətə görə.

«Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 10 illiyi (1991-2001)» yubiley medalı. «*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 10 illiyi (1991-2001)*» yubiley medalı ilə 2002-ci il iyun ayının 26-na qədər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində həqiqi hərbi xidmət keçən və döyüş hazırlığında uğurlar qazanmış zabit, gizir və miçmanlar, habelə Silahlı Qüvvələrdən ehtiyata yaxud istefaya buraxılmış Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qurulmasında və onun möhkəmlənməsində fəal iştirak edən zabitlər təltif edirlər.

«Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 90 illiyi (1918-2008)» yubiley medalı. «*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 90 illiyi (1918-2008)*» Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı ilə 2008-ci il iyunun 26-dək Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində həqiqi hərbi xidmət keçən və döyüş hazırlığında uğurlar qazanmış zabitlər, gizirlər, miçmanlar və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları, habelə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrindən ehtiyata, yaxud istefaya buraxılmış, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qurulmasında və möhkəmləndirilməsində fəal iştirak edən zabitlər təltif edirlər.

«Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 95 illiyi (1918-2013)» yubiley medalı. «*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 95 illiyi (1918-2013)*» Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı ilə 2013-cü il iyunun 26-dək Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində həqiqi hərbi xidmət keçən və döyüş hazırlığında uğurlar qazanmış zabitlər, gizirlər, miçmanlar və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları, habelə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindən ehtiyata və ya istefaya buraxılmış,

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qurulmasında və möhkəm- ləndirilməsində fəal iştirak edən zabitlər təltif edirlər.

§ 2 HƏRBİ QULLUQÇULARIN İMTİYAZLARI VƏ MƏSULİYYƏTİ. «VƏTƏNƏ XƏYANƏT» ANLAYIŞI

Hərbi qulluqçuların imtiyazları. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan hərbi qulluqçu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, ümumxalq müzakirələrdə və səsvermələrdə iştirak etmək hüququna malikdir.

Özlərinin xidmət fəaliyyətində hərbi qulluqçular Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının tələblərini rəhbər tutaraq siyasi partiyanın üzvü ola bilməzlər.

Dövlət və hərbi sirri açmamaq şərti ilə hərbi qulluqçuların söz və mətbuat azadlığına, əqidə azadlığını sərbəst şəkildə ifadə etmə hüququ vardır.

Hərbi qulluqçuların dini əqidə azadlığına təminat verilir, lakin xidməti borclarından azad etmir. Hərbi qulluqçuların elmi, texniki, bədii və başqa azadlığına, yaradıcılığına təminat verilir, bir şərtlə ki, onların hərbi xidmət vəzifələrinə mane olmasın.

Hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra onların işə düzəlməsinə təminat verilir. Hərbi qulluqçuların pul təminatı onların tutduğu vəzifənin maaşından, verilmiş hərbi rütbənin və əlavə qulluğun müddətindən asılı olan maaşın faizindən asılıdır.

Hərbi qulluqçular əlavə olaraq Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi ərzaq və əşya normalarına görə pul kompensasiyaları alma hüququna malikdir.

Hərbi qulluqçuların ailə üzvləri dəmiryol, dəniz, avtomobil və hava nəqliyyatından güzəştli hüquqa malikdirlər. Hərbi qulluqçuların istirahət hüququ həftədə 41 saatdan çox olmayan xidmət vaxtının müəyyən edilməsi, həftənin istirahət, bayram, illik məzuniyyət və başqa ödənişli məzuniyyət verilməsi yolu ilə təmin edilir.

Hərbi qulluqçu il ərzində 45 gün məzuniyyətə gedə bilər. Hərbi qulluqçu ailəsi və özünün yaşaması üçün mənzil alma hüququna malikdir.

Hərbi qulluqçular mülki tədris müəssisələrində axşam və ya qiyabi təhsil alma hüququna malikdir. Hərbi qulluqçular və onların ailələri hər növ tibbi müayinə alma hüququna malikdirlər.

Hərbi qulluqçuların hərbi nəzakət və davranış qaydaları. Hərbi qulluqçular öz aralarında bir-biri ilə münasibətdə nəzakətli və təmkinli olmalıdırlar. Hərbi qulluqçular xidmət məsələlərində bir-birinə «Siz» deyə müraciət etməlidirlər. Bir-birinə şəxsən müraciət etdikdə hərbi rütbənin adı çəkilir, qoşun növü və tutduğu vəzifə deyilmir.

Rəislər və yüksək rütbəli komandirlər tabeliyində olanlara müraciət etdikdə onların rütbəsini və familiyasını deyirlər. Məsələn, «*Sırası əsgər Həsənov*», «*Yoldaş sırası əsgər*», «*Yoldaş mayor*» və s. Gizir, miçman, çavuş rütbəsi olmayan, hərbi təhsil məktəblərinin və həmçinin tədris hissələrinin kursantlarına «*kursant Əliyev*», «*Yoldaş kursant*» deyə müraciət edirlər.

Tabelikdə olanlar və kiçik rütbəli öz böyüklərinə və rəislərinə müraciət etdikdə onların hərbi rütbəsini deyir və hərbi rütbənin qabağına «*yoldaş*» sözü, qvardiya hissələrində isə «*yoldaş qvardiya*» sözləri əlavə olunur. Məsələn, «*yoldaş qvardiya leytenantı*», «*yoldaş baş əsgər*» və s.

Hərbi qulluqçular həmişə yüksək mədənilik, təvazökarlıq, təmkinlilik nümunəsi göstərməli, ictimai yerlərdə və küçədə özlərini layiqli aparmalıdırlar. Hərbi qulluqçu ictimai yerlərdə və həmçinin tramvayda, trolleybusda, avtobusda, metroda, şəhərtrafi qatarlarda və s. yerlərdə içəri daxil olan rəisə və yaxud böyüyə salam verməli, əgər boş yer yoxdursa öz

yerini ona təklif etməlidir. Hərbi qulluqçular mülki əhaliyə qarşı nəzakətli olmalı, vətəndaşların şərəf və ləyaqətlərinin qorun- masına, ictimai qayda-qanunun saxlanmasına yardım etməli, həmçinin bədbəxt hadisə, yanğın və təbii fəlakət vaxtı əhaliyə kömək göstərməlidirlər.

Hərbi qulluqçulara əllərini cibində saxlamaq, həmçinin rəisin, yaxud böyük rütbəli komandirin icazəsi olmadan onların yanında oturmaq və yaxud papiros çəkmək qadağandır. Hərbi qulluqçular küçədə və yaxud icazə verilməyən yerlərdə papiros çəkməkdən özlərini saxlamalıdırlar. Komandirlərə (rəislər) və özündən böyüklərə müraciət. Tabeliyində olan və kiçik rütbəli qulluqçular komandirlərə və rütbəcə özlərindən böyüklərə müraciət edərək hərbi rütbədən əvvəl «*yoldaş*» kəlməsini işlədirlər və sonra hərbi qulluqçunun rütbəsini deyirlər. Məsələn: «*yoldaş çavuş, icazə verin Sizə müraciət edirəm*».

Böyük rütbəli komandirlərin iştirak etdiyi yerlərdə hərbi qulluqçu lazım olan adama müraciət etmək üçün böyük rütbəli hərbi qulluqçudan sonra istədiyi hərbi qulluqçuya müraciət edə bilər. Məsələn: «*yoldaş baş çavuş, icazə verin sınavi əsgər Həsənova, müraciət edirəm*».

Komandirlər qulluq zamanı özlərindən kiçik rütbəli hərbi qulluqçulara müraciət edərkən onların rütbəsini və familiyasını və yaxud da ancaq rütbələrini deyirlər. Məsələn «*sınavi əsgər Əhmədov və yaxud yoldaş əsgər*».

Hərbi qulluqçuların məsuliyyəti. Hərbi qulluqçular hüquq pozuntuları törətdiyi halda Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyət daşıyırlar. Hərbi rütbəsindən və xidməti vəziyyətindən asılı olmayaraq hərbi qulluqçular qanun qarşısında bərabərdirlər. Hərbi qulluqçular yol hərəkəti qanunlarını, ov, balıqçılıq və balıq ehtiyatlarının mühafizəsi qaydalarını, gömrüxana qaydalarını pozmağa və qaçaqmalçılığa görə ümumi əsaslarla inzibati məsuliyyət daşıyırlar. Müəyyən edilmiş hərbi xidmət qaydasına qarşı cinayət törədilməsinə görə onlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə, hərbi cina- yətlərə görə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Belə qanun pozun- tuları aşağıdakılardır:

- xidmət müddətində komandirə təsir göstərmək və onu müəyyən cinayətə təhrik etmək;
- komandirə qarşı hədə gəlmək və qüvvə işlətmək;
- hərbi qulluqçuları təhqir etmək;
- hərbi qulluqçudan boyun qaçırmaq;
- hərbi sirri yaymaq;
- etibar edilən hərbi texnikanı, silahı, əşyaları itirmək, xarab etmək;
- etibar edilən maşını düzgün idarə və istifadə etməmək qorovul və patrul xidmətini düzgün aparmamaq.

Hərbi qulluqçular tərəfindən qanun pozuntularının dərəcəsindən asılı olaraq komandir və ya rəis hərbi qulluqçuları intizam nizamnaməsinin bəndlərinə görə cəza tədbirləri verə bilər.

Əmr və sərəncamların verilməsi qaydaları və onların icrası. Əmr – rəisin yazılı və ya şifahi verdiyi göstərişdir. Əmr verildikdə hərbi qulluqçu qeyd-şərtsiz, dəqiq və vaxtında yerinə yetirməlidir. Hissə və bölmə komandiri gündəlik məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün bütün göstərişlərini sərəncam şəklində verir. Əmr və sərəncamlar bir qayda olaraq tabelik üzrə verilir.

Hərbi qulluqçuya əmr verildikdə o, «*Oldu*» cavabını verərək əmri yerinə yetirməlidir. Zəruri hallarda əmri düzgün başa düşmədikdə və əmin olmaq məqsədilə əmrin qısa şəkildə təkrar olunmasını tələb edə bilər. Əmr yerinə yetirildikdən sonra hərbi qulluqçu bu barədə əmri vermiş rəisə və özünün bilavasitə rəisinə məlumat verməlidir.

Vətənə xəyanət anlayışı. Vətənə xəyanət Azərbaycan xalqı qarşısında ən ağır cinayətdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində göstərilir ki:

«*Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi toxunul- mazlığı, dövlət təhlükəsizliyi və ya müdafiə qabiliyyəti zərərinə olaraq, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı tərəfindən*

düşmən tərəfinə keçmə, casusluq, dövlət sirrini xarici dövlətə vermə, Azərbaycan Respublikasına qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqda xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə kömək etməklə 10 ildən on 15 ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum- etmə ilə cəzalandırılır (Az.Resp.CM.274-cü maddə)»

Vətən–bir millətin illər uzununu yaşadığı, adətinin, ənənəsinin, varlığının, şüurunun, birliyinin torpağı ilə birləşdiyi məkandır. Elə bir məkan ki, ana qucağı kimi isti, ata qoynu kimi əmin və etibarlıdır. Vətən sadəcə müəyyən sərhədləri olan coğrafi bir məkan deyildir.

Vətən xüsusi sevgi və hörmətə layiq müqəddəs torpaqdır. Biz vətənin suyunu içir, çörəyini yeyir, havasını uduruq. Evimiz, kəndimiz, obamız bu torpaqlardadır. Baba və dədələrimiz bu torpaqlarda uyuyur, ata-anamız bu torpaqlarda addımlayırlar.

Vətən müqəddəsdir. Ata-babalarımız bu torpaqlarda yaşamış, onu becərmiş, qorumuş, onun uğrunda vuruşmuşlar. Onlar bu torpaqlar uğrunda canlarından keçib, şəhidlik rütbəsinə yüksəlmişlər. Vətəni və vətəndaşı sevmək böyük bir əxlaqi keyfiyyətdir. Dinimizin əmri, Uca Rəbbimizin razı qaldığı əməldir. Rəvayətlərdən birində «*Vətəni sevmək Allaha imandandır*» buyurulmuş, vətən sevgisinin əhəmiyyəti ön plana çəkilmişdir. Qəlbində Allaha imanı olan hər bir kəsin xalqına və vətəninə də sevgisi olacaqdır. Bir hədisdə vətəni qorumağın əhəmiyyətini bildirən Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.ə.s) belə buyurmuşdur: «*Sərhəd boyunca Vətəni qoruyan gözləri cəhənnəm atəşi yandırmayacaqdır, Allahın razılığı üçün Vətən sərhədlərini qoruyanlara isə daim savab yazılacaqdır*».

§ 3 HƏRBİ QULLUQÇULARIN HƏVƏSLƏNDİRİLMƏSİ VƏ CƏZALANDIRILMASI

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1994-cü il tarixli 885 sayılı qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Bu nizamnamə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi intizamını müəyyənləşdirir, onların vəzifə və hüquqlarını tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindəki hərbi intizam cəza və məcburiyyət prinsiplərinə deyil, hərbi qulluqçuların yüksək şüurluluğuna, vətənpərvərlik borclarını dərinəndən dərk etmələrinə, xalqımızın beynəlmənalçılıq prinsiplərinə sadıq olmalarına və Vətənə sonsuz məhəbbət bəsləmələrinə əsaslanır.

Hərbi intizam. Hərbi intizam bütün hərbi qulluqçuların Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və hərbi nizamnamələrində müəyyən olunmuş qaydalara ciddi riayət etməsi deməkdir. Hərbi intizam hər bir hərbi qulluqçunu:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına ciddi riayət etməyə, Hərbi Andın və hərbi nizamnamələrin tələblərini dəqiq yerinə yetirməyə, komandirlərin əmr və sərəncamlarına sözsüz tabe olmağa;
- Hərbi xidmətin bütün çətinlik və məhrumiyyətlərinə mətinliklə tab gətirməyə, hərbi borcunu yerinə yetirərkən öz qanını və hətda həyatını belə əsirgəməməyə;
- Hərbi və dövlət sirlərini möhkəm saxlamağa;
- Namuslu və doğruçu olmağa, hərbi işi vicdanla öyrənməyə, ona tapşırılan silahı, döyüş texnikasına, hərbi əmlakı və xalq əmlakını hər vasitə ilə qorumalı;
- Komandirlərə və böyüklərə hörmət etməli və əsgəri nəzakət və salamvermə qaydalarına əməl etməyi.

Komandirin əmri tabelikdə olanlar üçün qanundur. Əmr sözsüz, dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməlidir.

Əgər tabelikdə olan tabe olmaqdan açıq-aşkar imtina edirsə, yaxud müqavimət göstərsə, komandir tabeçiliyində olanı məsuliyyətə cəlb etməlidir. Bu zaman silahdan ancaq döyüş şəraitində istifadə edə bilər.

Sülh dövründə isə silah yalnız müstəsna hallarda şərait təcili tədbirlər görməyi tələb etdikdə, yəni tabe olmayanın hərəkətləri Vətənə xəyanətə, döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə yönəldikdə və ya komandirin, digər hərbi qulluqçuların, ya da mülki vətəndaşların həyatına real təhlükə yarandıqda işlədilə bilər.

Şərait imkan verirsə, komandir silah işlətməkdən əvvəl tabe olmayana xəbərdarlıq etməlidir. Komandirin silah işlətməsi haqqında dərhal komanda üzrə məlumat verməlidir.

Qayda-qanun və intizam bərpası üçün tədbir görməyən komandir bunun üçün məsuliyyət daşmalıdır.

Əsgər, matros və çavuşların həvəsləndirilməsi. Həvəslən- dirmələr hərbi qulluqçuların tərbiyə edilməsi və hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi üçün mühüm vasitədir. Komandir ona verilən hüquqlardan istifadə edərək, tabeliyindəkiləri həvəsləndirə bilər. Əsgərlər, matroslar və çavuşlar üçün aşağıdakı həvəsləndirmələr tətbiq edilir:

- Təşəkkür elan etmək;
- Əvvəl verilmiş intizam cəzasını ləğv etmək;
- Növbədən kənar hissənin yerləşdiyi yerdən (gəmidən) kənara buraxmaq;
- Fəxri fərmanla, qiymətli hədiyyə ilə mükafatlandırmaq;
- Hərbi qulluqçunu Döyüş Bayrağı yanında foto şəklini çəkmək;
- Baş əsgər hərbi rütbəsi vermək;
- Hərbi qulluqçunun yaşadığı yərə xidmət borcunu nümunəvi yerinə yetirdiyinə görə ailəsinə təşəkkür məktubu göndərmək;
- Müddətdən artıq xidmət edən çavuşları ştat üzrə vəzifəyə təyin etmək;
- Əlaçı döş nişanı ilə təltif etmək;
- Əsgərlərin, çavuşların adlarını Fəxri kitaba yazmaq;
- Əsgərlərə, matroslara, çavuşlara vaxtı nəzərə almadan 10 sutkayadək qısa müddətli məzuniyyətə buraxmaq.

Əsgər, matros və çavuşların cəzalandırılması. Hərbi qulluqçular törətdikləri cinayətlər üçün qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq cinayət məsuliyyəti daşmalıdırlar. Törətdiyi cinayət üçün intizam cəzası almış hərbi qulluqçu cinayət məsuliyyətindən azad edilmir. Əsgərlərə və matroslara verilən intizam cəzaları aşağıdakılardır:

- Məzəmmət;
- Töhmət;
- Şiddətli töhmət;
- Hissənin yerləşdiyi yerdən kənara, yaxud gəmidən sahilə növbəti buraxılmadan məhrumetmə;
- Növbədən kənar xidmət naryadına təyin etmə (5 xidməti naryadına qədər);
- Hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs;
- Əlaçı döş nişanından məhrumetmə;
- Baş əsgər (baş matros) hərbi rütbəsindən məhrumetmə cəzaları verilə bilər.

Müddətli xidmət çavuşlarına verilən intizam cəzaları aşağıdakılardır:

- Məzəmmət;
- Töhmət;
- Şiddətli töhmət;
- Hissənin yerləşdiyi yerdən kənara, yaxud gəmidən sahilə növbəti buraxılmadan məhrumetmə;
- Hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs;
- Əlaçı döş nişanından məhrumetmə;
- Hərbi rütbəsini bir pillə aşağı salma;
- Hərbi rütbəsini bir pillə aşağı salmaqla yanaşı aşağı vəzifəyə keçirmə;
- Çavuş hərbi rütbəsindən məhrumetmə

- Çavuş hərbi rütbəsindən məhrumetməklə yanaşı aşağı vəzifəyə keçirmə cəzaları verilə bilər.

Hərbi hissənin komandirləri onların tabeliklərində olan əsgərlər, matroslar və çavuşlar barədə Nizamnamənin müəyyən etdiyi intizam cəzaları tədbirlərindən tam həcmdə istifadə etmək hüququna malikdirlər.

§ 4 BÖLÜYÜN SUTKALIQ NÖVBƏTÇİLİYİ

Bölük növbətçisi. *Bölük növbətçisi* çavuşlardan və müstəsna hallarda daha hazırlıqlı əsgərlərdən təyin olunur.

O, bölükdə daxili qayda-qanuna əməl olunmasına və günün nizam qaydalarına dəqiq yerinə yetirilməsinə, silahların, döyüş sursatı saxlanan yeşiklərin, bölük əmlakının, əsgərlərin və çavuşların şəxsi əşyalarının qorunub saxlanmasına və gün növbətçilərinin düzgün xidmət etmələrinə cavabdehdir.

Bölük növbətçisi alay növbətçisinə və onun köməkçisinə, bölükdə daxili xidmət qaydasında isə bölük komandirinə və bölük baş çavuşuna tabedir. Ona bölüyün gün növbətçiləri tabedirlər.

Yeni bölük növbətçisi dəyişməzdən əvvəl bölüyün təyin olunmuş sutkalıq naryadının heyətini yoxlayır, onu nəzərdən keçirir və bölüyün baş çavuşuna təqdim edir.

Bölük baş çavuşu sutkalıq naryada təlimat verdikdən, baxdıqdan və onu yoxladıqdan sonra yeni növbətçi köhnə növbətçidən bölükdəki şəxsi heyətin sayı və harada olmaları haqqında məlumat alır və sutkalıq naryadı dəyişməyə aparır. Bölük növbətçisinin vəzifələri:

- Bölükdə günün nizam qaydalarının dəqiq yerinə yetirilməsinə diqqət yetirmək bölüyün harada olduğunu, onun şəxsi heyətinin, növbədə olanlarının, xəstələrinin, həmçinin mövcud olan və sərf edilən silahların dəqiq sayını bilmək;
- Silahların ancaq bölük komandirinin və ya bölük baş çavuşunun sərəncamı, tapançaları isə əsgərlərə və çavuşlara ancaq bölük komandirinin icazəsi ilə, bu barədə bölüyün silahlarının və döyüş sursatının verilməsi kitabında müvafiq qeydlər etməklə vermək;
- Silahları qəbul edərkən onların nömrələrini və komplektliyini yoxlamaq;
- Silah saxlama otağının açarını həmişə özündə saxlamaq və heç kimə verməmək;
- Hər hansı hadisə baş verdikdə təcili tədbirlər görmək və bu barədə dərhal alay növbətçisinə, bölük komandirinə və ya onun müavininə, onlar olmadıqda isə bölük baş çavuşuna məlumat vermək;
- Bölükdə yanğınsöndürmə vasitələrinin olmasına və onların sazlığına, yanğın təhlükəsizliyi qaydalarına riayət edilməsinə diqqət yetirmək;
- Yanğın baş verdikdə yanğınsöndürmə komandası çağırmaq, yanğının söndürülməsindən ötrü tədbirlər görmək, dərhal alay növbətçisinə və bölük komandirinə məlumat vermək, həmçinin təhlükə baş verə biləcək otaqlardan şəxsi heyətin, silahların və əmlakın çıxarılması üçün tədbir görmək;

Bölüyün bütün şəxsi heyətini «*Qalx*» komandası ilə yuxudan oyatmaq.

Bölüyün gün növbətçisi. *Bölüyün gün növbətçisi* əsgərlərdən təyin olunur. O, mühafizəsində olan silahların, tapançalar olan şkafların, döyüş sursatı olan yeşiklərin, bölüyün əmlakının, əsgərlərin və çavuşların əşyalarının qorunub saxlanmasına cavabdehdir.

Bölüyün gün növbətçisi bölük növbətçisinə tabedir. Bölüyün növbəti gün növbətçisi kazarmanın daxilində giriş qapısının yanında silahlar saxlanan otağa yaxın yerdə dayanır. Bölüyün gün növbətçisinin vəzifəsidir:

- Bölük növbətçisinin icazəsi olmadan bölüyün binasından heç yerə getməmək, silah saxlama otağına daim nəzarət etmək;

- Bölük komandiri ,ondan yüksək vəzifəli birbaşa rəislər və alay növbətçisi bölüyə gəldikdə «*Farağat*» komandası vermək;
- Bölüyün başqa zabitləri bölüyə gəldikdə «*Bölük bövbətçisi çıxışa*» komandası verməli;
- Bölükdə baş vermiş bütün hadisələr, yanğın təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması və gördüyü nasazlıqlar haqqında bölük növbətçisinə dərhal məlumat vermək;
- Otaqlarda təmizliyə və qayda-qanuna diqqət yetirmək, hərbi qulluqçuların buna riayət etmələrini onlardan tələb etmək;
- Hərbi qulluqçuların soyuq havada, xüsusilə gecələr geyinməmiş binadan çıxmasına icazə verməmək;
- Növbətçi işıqlandırma qaydalına riayət etmək;
- Hərbi qulluqçuların yalnız müəyyən olunmuş otaqlarda və ya yerlərdə popiros çəkmələrinə, ayaqqabı və paltar təmizləmələrinə diqqət yetirmək;
- Səhər yuxudan durma vaxtı və həmçinin gecələr həyəcan signalı, toplanış hallarında və ya yanğın olduqda şəxsi heyəti yuxudan oyatmaq;
- Bölük növbətçisinin icazəsi olmadan kənar şəxsləri binaya buraxmamaq, həmçinin kazarmadan silahların, əmlakın və əşyaların çıxarılmasına icazə verməmək.

Bölüyün gün növbətçisinin yeri. Bölük yaşayış məntə- qəsində yerləşdirildikdə gün növbətçilərindən biri, həmişə küçədə bölük komandirinin müəyyən etdiyi yerdə olmalı və bölük növbətçisinin harada olmasını bilməlidir.

Gün növbətçisinin duracağı yerdə pis havadan qorunmaqdan ötrü talvar düzəldilir. Gün növbətçisi hərbi qulluqçuların ictimai asayişə, geyim forması qaydalarına riayət etmələrinə nəzarət edir və gördüyü bütün pozuntular haqqında bölük növbətçisinə məlumat verir.

§ 5. SAATDARIN VƏZİFƏLƏRİ VƏ FƏALİYYƏTİ

Qarovul xidmətinin təşkili. Hərbi və dövlət obyektlərinin etibarlı və möhkəm mühafizəsi üçün qaravul təyin edilir. Qarovul xidmətini yerinə yetirmək döyüş vəzifəsini yerinə yetirmək deməkdir və qaravulun şəxsi heyətinin, Qarnizon və Qarovul Xidməti Nizamnaməsinin bütün müddəalarına dəqiq əməl etmək yüksək sayıqlıq, cəsarət, təşəbbüskarlıq tələb edir. Qarovul xidmətini yerinə yetirmək saatdarlar təyin edilir.

Döyüş bayraqlarının, hərbi və dövlət obyektlərinin, həmçinin əsgəri dustaqxanada və intizam taborunda saxlanan şəxslərin qorunması və mühafizəsindən ötrü döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün təyin edilmiş silahlı bölmə *qarovul* adlanır.

Post və onun təchizatı. Qarovul tərkibində qaravul rəisi, postların və növbələrin görə qaravul nəfərləri, dəyişdirici, lazımi hallarda qaravul rəisinin köməkçisi və nəqliyyat vasi-tələrinin sürücüləri təyin edilirlər.

Saatdar ona tapşırılmış postu qorumaq və müdafiə etmək üçün döyüş tapşırığını yerinə yetirən silahlı qaravul nəfəridir.

Post saatdara qorumaq və müdafiə etmək üçün tapşırılmış obyektlər və həmçinin saatdarın vəzifəsini icra etdiyi yer və yaxud sahədir.

Saatdarın vəzifəsi və toxunulmazlığı. Saatdar toxunulmaz şəxsdir. Saatdarın toxunulmazlığı aşağıdakı kimidir:

- Hüququnun və şəxsi ləyaqətinin qanunla xüsusi qorunması;
- Ancaq müəyyən şəxslərə qaravul rəisinə, qaravul rəisinin köməkçisinə və dəyişdiriciyə;
- Vəzifəsi ilə müəyyən olunmuş tələblərin bütün şəxslər tərəfindən sözsüz yerinə yetirməkdən;
- Bu nizamnamədə göstərilən hallarda və qaydada ona silah işlətmək hüququ verilməsi.

Saatdar qarovul rəisinə, onun köməkçisinə və öz dəyişdiricisinə tabedir. Saatdarın vəzifə borcları:

- Öz postunu sayıq mühafizə və mətanətli müdafiə etmək;
- Ayıq xidmət etmək, fikrini yayındırmaq, silahını əlindən buraxmamaq və onu tabe olduğu şəxslər də daxil olmaqla heç kimə verməmək;
- Təyin olunmuş marşurutla hərəkət edərək postun yaxınlığındakı girişləri və hasarları nəzərdən keçirmək, həmçinin siqnal vasitələrinin sazlığını yoxlamaq;
- Həyatı təhlükədə olsa belə dəyişilməyincə və postdan çıxarılmayınca onu tərk etməmək;
- Postda tapşırığı yerinə yetirərkən silahı doldurulmuş və həmişə atışa hazır olmaq posta, postlar tabelində göstərilən və işarə qoyulmuş yerdən yaxın məsafəyə qaravul rəisindən, qaravul rəisinin köməkçisindən, özünün dəyişdiricisindən və onların müşayiət etdikləri şəxslərdən başqa heç kəsi buraxmamaq;
- Qarovulun nəqliyyat vasitələrinin marşurutunu, hərəkət cədvəlini, həmçinin onların fərqlənmə nişanlarını və siqnallarını bilmək;
- Postdakı yangınsöndürmə vasitələrdən istifadə etməyi bacarmaq.

Saatdara yatmaq, oturmaq, nəyə isə söykənmək, yazmaq, kitab oxumaq, mahnı oxumaq, yemək, içmək, papiros çəkmək, təbii ehtiyaclarını dəf etmək, kimdənsə nəşə almaq yada nəşə vermək, zərurət olmadıqda patronu yuvasına yeritmək qadağandır.

Saatdar ancaq qaravul rəisinə, onun köməkçisinə və öz dəyişdiricisinin və onu yoxlamağa gəlmiş şəxslərin suallarına cavab verməlidir.

Saatdarın atəş açma hüququ. Saatdar özünə və ya mühafizə etdiyi obyektə aşkar basqın olduğu hallarda aşağıdakı qaydada silah işlətmək hüququna malikdir:

- Xəbərdarlıq edib, xəbərdarlıq atəşi açıb, atəş açmaq;
- Xəbərdarlıq edib, xəbərdarlıq atəşi açmayıb, atəş açmaq;
- Xəbərdarlıq etməyib, xəbərdarlıq atəşi açmayıb, atəş açmaq.

Saatdar qoruduğu obyektə yada qadağan olunmuş ərazini mühafizə edərkən, posta təklükə hiss etdiyi zaman, posta yaxınlaşan şəxsə xəbərdarlıq edib, xəbərdarlıq atəşi açıb, gələn şəxsi postun ərazisindən uzaqlaşdırır.

Pis görmə şəraitində (duman, çiskin, sis) postlar tabeliyində göstərilən məsafədən posta və ya qadağan olunmuş əraziyə yaxınlaşanı görmək mümkün deyilsə, o zaman saatdar xəbərdarlıq edib, xəbərdarlıq atəşi açmadan atəş açmaq kimi hüquqa malikdir.

Saatdar özünə və ya mühafizə etdiyi obyektə aşkar basqın olduğu hallarda xəbərdarlıq etmədən, xəbərdarlıq atəşi açmayıb, silah işlətməlidir.

Postun təhvil-təslimi zamanı qarovulun vəzifələri. Postun təhvil-təslimi zamanı hər hansı nasazlıq aşkar edildikdə və yaxud möhürlərin izləri ilə, postlar siyahısında göstərilən və həmçinin qorunan döyüş texnikasının miqdarı ilə uyğun gəlmədikdə dəyişdirici postun təhvilini dayandırır və qarovul rəisini çağırır, postları yeni qarovul qəbul etdiyi zaman belə hallar baş verdikdə köhnə və yeni qarovul rəisləri çağırılırlar.

Postun təhvil-təslimi qurtardıqdan sonra saatdar və postu qəbul etmiş qarovul nəfəri qorunan obyektin əks tərəfinə üzvlərini tutaraq dayanırlar və növbə ilə məlumat verirlər. Məlumat və dəyişdirici tərəfdən göstəriş aldıqdan sonra saatdar silahını götürür və postda vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır.

§ 6 SIRADAN ÇIXMA VƏ RƏİSƏ YAXINLAŞMA

Silahsız hərbi salamın verilməsi qaydası (əməli). Salamı dəqiq və gümrəh, sıra duruşu və yerşi qaydalarını düzgün yerinə yetirməklə verməli. Sıradankənar duruş vəziyyətində baş geyimsiz salam vermək üçün rəis 5-6 addımlığa çatanda ona tərəf dönməli, «Farağat» komandası ilə durmalı, onun üzünə baxaraq başını dalınca çevirməli.

Əgər baş geyimi geyilibsə bundan başqa, sağ əli baş geyiminə elə yapışdırmalı ki, barmaqlar bir yerdə olsun, ovuc düz, orta barmaq baş geyiminin aşağı ucuna–günlüyün yanına toxunsun, qol çiyin xətti və səviyyəsində olsun. Baş rəisə tərəf döndərdikdə əlin vəziyyəti dəyişməz qalır. Rəis salam verəni ötüb keçəndən sonra başı düzəltməkdə eyni vaxtda əli aşağı salmalı.

Sıradankənar yeriyərkən baş geyimsiz salam vermək üçün rəisə 5-6 addım qalmış eyni vaxtda əllərin hərəkətini saxlayıb sıra addımına keçməklə, başını ona tərəf döndərməli, yerışı davam etdirərək onun üzünə baxmalı.

Rəisi ötəndə başı düzəltməli və əllərlə hərəkəti davam etdirməli. Baş geyimi geyilməyibsə, sıra addımına keçməklə eyni vaxtda başı döndərməli, əli baş geyiminə yapışdırmalı, sol əli budun yanında hərəkətsiz saxlamalı. Rəisi ötəndə sol ayağı yerə qoymaqla başı düzəltməli və sağ əli aşağı salmalı. Yeriyan rəisi ötüb keçdikdə salama ötmənin birinci addımı ilə verməli. İkinci addımla başı düzəltməli və sağ əli aşağı salmalı.

Sıradan çıxma və rəisə yaxınlaşma (əməli). Hərbi qulluqçunun sıradan çıxması üçün komanda verilir, məsələn, «*Sıravı Əhmədov. Sıradan filan qədər addım – Çıx!*», yaxud «*Sıravı Yusifov - Yanıma*».

Hərbi qulluqçu öz soyadını eşidib, «*Mən*» sıradan çıxmaq haqqında komandaya isə «*Oldu*» cavabı verir.

Birinci komandada hərbi qulluqçu sıra addımları ilə birinci cərgədən sayaraq göstərilən addımlar qədər sıradan çıxır, dayanır və üzünü sıraya dönür. İkinci komandada hərbi qulluqçu birinci cərgədən bir-iki addım düzünə çıxıb, gedə-gedə rəisə tərəf dönür, kəsməsinə sıra addımları ilə, yaxud yüyürərək rəisə yanaşır və gəldiyi haqqında xəbər verir. Hərbi qulluqçu ikinci cərgədən çıxırsa, o, sol əlini yavaşca qarşısında duran hərbi qulluqçunun çiyinə qoyur, qarşıda duran bir addım çıxıb, sıradan çıxan hərbi qulluqçunu buraxır, sonra öz yerini tutur.

Hərbi qulluqçunun sıraya qayıtması üçün komanda verilir: «*Sıravı Yusifov. Sıraya-Dur!*».

«*Sıravı Yusifov*» komandası ilə üzünü sıraya dayanmış hərbi qulluqçu rəisə tərəf dönür. «*Mən*» cavabı verir; «*Sıraya-Dur!*» komandası ilə əgər silahsızdırsa, yaxud silah arxa vəziyyətinə-dədirsə, sağ əlini baş geyiminə yapışdırıb, «*Oldu!*» cavabı verir, geriye dönür, birinci addımda əlini aşağı salır, sıra addımları ilə yeriyərək kəsməsinə sıradan öz yerini tutur.

§ 7. MOTOATICI TAQIMIN QURULUŞU VƏ DÖYÜŞ İMKANLARI

Əziz tələbələr, keçən payız semestrində «*Motoaticı manqanın təşkili və döyüş imkanları*» mövzusu ilə tanış olmuşunuz. Dərslərin gedişində ən kiçik bölmə olan manqanın quruluşunu və döyüş imkanını öyrəndiniz. Bu semestr isə manqadan bir pillə yuxarı bölmə olan taqımın quruluşunu öyrənəcəyik.

Motoaticı taqım idarəetmə və atəşlə himayə qrupundan və üç motoaticı manqadan ibarətdir. Motoaticı manqanın quruluşunu keçən payız semestrində öyrəndiyimiz üçün bu dərslərimizdə idarəetmə və atəşlə dəstək qrupunun quruluşunu öyrənsək, artıq taqımı da öyrənmiş olacağıq.

İdarəetmə və atəşlə dəstək qrupunun tərkibinə taqım komandiri, taqım komandirinin müavini, snayperçi-atıcı, bilavasitə taqım komandirinə tabe olan atəş vasitələri və əmrə verilmiş bölmələr daxildir.

Bu qrup düşmənin canlı qüvvəsini, yüngül zirehli və zirehsiz texnikalarını məhv edir, həmçinin başqa döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirir.

Motoaticı taqım döyüş tapşırığını yerinə yetirən zaman bölüyün tərkibində, kəşfiyyatda, səfərdə, döyüş və keşik mühafzəsində isə müstəqil fəaliyyət göstərə bilər.

Motoaticı taqımın döyüş düzülüşünə motoaticı manqalar və onların tərkibində olan

piyadanın döyüş maşınları (zirehli transportyor) daxildir. Yerinə yetiriləcək tapşırıqdan, ərazidən və digər şərtlərdən asılı olaraq motoatıcı taqımın döyüş düzülüşünə döyüş maşınları (tank), keçidaçma (partlama) və ələ keçirmə qrupları da verilə bilər.

Motoatıcı taqım piyada olaraq, qışda xizəklərdə, piyadanın döyüş maşınında, zirehli döyüş maşınlarında, avtomobillərdə və ya tanklar üzərində desant kimi fəaliyyət göstərir.

Motoatıcı taqımın müdafiədə döyüş düzülüşü. Motoatıcı taqıma dayaq məntəqəsi, atəş zolağı, əlavə atəş sektoru, bir-iki cəmləmiş atəş sahəsi təyin olunur. Motoatıcı taqımın dayaq məntəqəsi cəbhə boyu 300 m və dərinliyi isə 200 m qədər ola bilər. Motoatıcı taqımın müdafiəsinin düzülüşünə daxildir:

- Taqımın döyüş düzülüşü;
- Dayaq məntəqəsi;
- Atəş sistemi.

Müdafiənin düzülüşü düşmənin həmləsinin dəf olunmasını, canlı qüvvəsinin və tanklarının ön xəttin qarşısında, cinahlarda və müdafiənin dərinliyində məhv edilməsini təmin etməlidir. Motoatıcı taqımın müdafiədə döyüş düzülüşünə motoatıcı manqalar, idarəetmə və atəşlə himayə qrupu daxildir. Bundan başqa taqımda döyüş maşınları qrupu yaradıla bilər.

Motoatıcı taqımın hücumda döyüş düzülüşü. Motoatıcı taqım bölüyün tərkibində hücumda keçə bilər, taborun ehtiyatını təşkil edə bilər, döyüş kəşfiyyatı dozorunda fəaliyyət göstərə bilər. Bundan əlavə motoatıcı taqım hava desantında fəaliyyət göstərə bilər, həmçinin həmlə qrupunun əsasını təşkil edə bilər.

Şəraitdən və yerinə yetirilən tapşırıqdan asılı olaraq motoatıcı taqıma qumbaraatan, tank əleyhinə bölmələr və digər atəş vasitələri, müstəqil tapşırıq yerinə yetirən zaman isə mühəndis bölmələri verilə bilər.

Motoatıcı taqımın döyüş düzülüşü adətən motoatıcı manqalardan, idarəetmə və atəşlə himayə qrupundan ibarət olur. Bundan əlavə taqımda döyüş maşınları qrupu yaradıla bilər.

Yerinə yetirilən tapşırıqdan asılı olaraq, motoatıcı taqım düz xətlə, geri (irəli) bucaqla və ya tinli (sağa və ya sola) düzülüşdə hücumda keçir. Manqalar arasında cəbhə üzrə və dərinliyə interval 50 m qədər ola bilər. Taqım 300 m-ə qədər cəbhədə hücumda keçir.

§ 8. MÜHƏNDİS MANEƏLƏRİNİN TƏYİNATI, QURULUŞU, DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ VƏ İŞ PRİNSİPI

Müasir döyüşdə müasir mühəndis maneələri bölmələrin döyüş əməliyyatlarının təmin edilməsində vacib rol oynayır. Bunlar yerdə, suda və ya havada düşməyə zədə yetirmək, onun hərəkətini zəiflətmək, ləngitmək və manevrliyini çətinləşdirmək məqsədilə düzəldirlər. Düşməyə təsirinin xarakterinə görə mühəndis maneələrinin minapartlayıcı, partlamayan və kombinə edilmiş növləri olur. Minapartlayıcı maneələr mühəndis maneələrinin əsas növü sayılır. Minapartlayıcı maneələr qurmaq üçün minalar tətbiq edilir. Təyinatına görə minalar tank əleyhinə mina və piyada əleyhinə mina növ- lərinə ayrılır.

Tank əleyhinə minalar. *Tank əleyhinə minalar* – tankları və digər döyüş texnikasını məhv etmək üçün tətbiq edilir. Tank əleyhinə mina 1924-cü ildə rus hərbi mühəndisi Dimitiri Mixayloviç Karbişov tərəfindən yaradılmışdır.

Ümumi quruluşu. Mina gövdədən (metal, ağac və ya plastik kütlədən), partlayıcı maddədən, atımdan, partlayıcıdan, ara detanatorundan ibarətdir. Tank əleyhinə minaların döyüş xassələri 4-cü cədvəldə verilmişdir.

Mina	Ümumi kütləsi, kq	Atımın kütləsi, kq	Diametri, mm	Hündürlüyü, mm	İşə düşməsinə lazım olan güc, kqq
Tank əleyhinə minalar					
TM-57	9	6,5	320	110	200-500
TM-62	9,5-10	7	320	330	250-600
Piyada əleyhinə minalar					
PMD-6	0,49	0,2	190x90	50	6-28
PMN	0,55	0,2	110	53	8-23
POMZ 2M	1,8	0,075	60	107	0,5-1,3

İş prinsipi: Texnikanın təkəri minanın üstünə çıxır, onun qabağı əzilir, partladıcı detanatora dirənərək aşağı basılır, zərbə mexanizminin vurucu mili yayın təzyiqi altında alışdırıcını deşir və minanı partladır.

Piyada əleyhinə minalar. *Piyada əleyhinə minalar* - düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçün tətbiq edilir. Onlar fuqaslı və qəlpələnən növləri olur.

Ümumi quruluşu. Mina gövdədən, partlayıcı maddədən, atımdan və qoruyucu mexanizmlə partladıcıdan ibarətdir. Qoruyucu mexanizm minaları düzərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçündür. Piyada əleyhinə minaların döyüş xassələri 4-cü cədvəldə verilmişdir.

İş prinsipi. Minaların müvəqqəti metal mili qırıldıqdan sonra döyüş vəziyyətinə keçir. Minaların ayaqlayarkən onun qabağı aşağı oturur, mil partladıcıdan çıxır, vurucu mil azad olub, yayın təzyiqi altında alışdırıcını deşir və mina partlayır.

Minanın düzülməsi. Tank əleyhinə minaları 5-8 sm, piyada əleyhinə minaları isə 1-2 sm qalınlığındakı torpaq qatı altında düzülür. Piyada əleyhinə minanı çıxartmaq qadağandır. Onlar partlayıcı maddə atımları vasitəsilə partladılmalı və ya digər üsullar məhv edilməlidir.

Yerin müəyyən sahəsinə minalar düzərkən minalanmış sahə yaradırlar. Minalanmış sahənin tank əleyhinə, piyada əleyhinə və qarışıq minalanmış sahələri olur.

Minanı göstərən əlamətlər bunlardır: onların üzərindəki təcik; onların qoyandan sonra yığışdırılmamış torpaq qalıqları; qışda tapdanmış qar; mina və partladıcıların unudulub qalmış qablaşdırma materialları; təkər və ayaq izləri; göstərici nişanlar və çəpərlər.

Tank əleyhinə minaları əllə xüsusi avadanlıqlı mina düzən mexanizm və helikopterlər vasitəsilə, piyada əleyhinə minaları isə əllə düzülür.

§ 9. ZİREHLİ DÖYÜŞ TEXNİKALARI VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ ÜSULLARI

İlk tank. İlk tank Böyük Britaniyada Birinci dünya müharibəsində yaranıb. İlk tanklar avtomobil motorları ilə təchiz edilirdi. Onun adı «Mark IV» olub. Bu tank 8 km/saat sürətlə hərəkət edib. Hər kilometrə 5 litr yanacaq işlədib. Onun çəkisi 3 ton olub. Onun 4 lüləsi olmuşdur. Beləliklə hər tərəfə atəş açan tank çox gücə malik olub.

Düşmənin tankları və zirehli maşınlarına qarşı, eləcə də onun nüvə hücumu vasitələri ilə mübarizə aparmaq ümumqoşun döyüşündə ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu mübarizədə daha böyük müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün döyüşçülər düşmən tanklarını və zirehli maşınlarının güclü və zəif cəhətlərini, xüsusəndə ən zəif yerlərini bilməlidir. Onlar həm motopiyada bölmələrlə, həm də müstəqil surətdə döyüş apara bilər.

Tankların təyinatı və döyüş xassələri. Tankları etibarlı zirehə, yüksək manevr qabiliyyətinə malikdir. Tankdakı silahlar bir müstəvidə yerləşmişdir. Tanklara yanğınsöndürmə vasitələri və suyun altında sürmək üçün avadanlıq var. Bəzi tanklarda kumulyativ mərmilərdən mühafizəni təmin edən sipər var (Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin arsenalında T-90S, T-72 «Aslan» və T-55 tankları var). Tankın

mərmiləri aşağıdakılardır: zirehdərən mərmii, kumulyativ mərmii, qəlpəli mərmii və qəlpəli – fuqas mərmii.

Kumulyativ mərmii – partlayışın təsirinin müəyyən istiqqa- mətdə gücləndirilməsi partlayıcı maddə atımından zədələnmək

obyekt – tərəfə yönəlmiş kumulyativ oyuq düzəldilməsi ilə əldə edilir (2000⁰-3000⁰C temperaturda istilik nəticəsində oyuq yaradır).

Zirehdələn mərmii – düşmənin tank və zirehli maşınlarını məhv və fəaliyyətini zəiflətmək məqsədilə istifadə edilir.

Qəlpəli mərmii - açıq və örtülü sahələrdə düşmən ordularının piyada və maşınlarını məhv etmək üçün istifadə edilir.

Qəlpəli fuqas mərmii - düşmənin səngərdə, taxtadan düzəl- dilmiş blindajlar, sığınacaqlarda canlı qüvvəni və yüngül zirehli texnikanı məhv etmək məqsədi ilə istifadə edilir.

Tankın zəif yerləri bunlardır: hərəkət hissələri (tırtıl, aparıcı və yönəldici təkərlər), gövdənin arxa və yan tərəfləri (bortlar), qüllə, atəşaçma və müşahidə cihazları, top və pulemyotların lülələri.

T-90S tipli tanklar T-72 tanklarını əvəz etmək üçün istehsal olunmuşdur. T-90S döyüş tankının döyüş xassələri: 830 mm zirehə malikdir. Heyəti 3 nəfərdən (tank komandiri, tuşlayıcı – operator və mexanik – sürücü) ibarətdir. Şosse yolda sürəti 65 km/saatdır. Tankın çəkisi 46,5 tondur. 125 mm-lik «*Refleks-M*» tipli yivsiz topla, hava hücumundan müdafiə və Kalaşnikov tipli pulemyotlarla təchiz olunmuşdur. İnfraqırmızı və lazer şüalarının pozucu sistemlərinə malikdir.

Zirehli maşınların təyinatı və döyüş xassələri. Zirehli maşınlar təkərli texnikadır. Zirehli maşınlar təyinatına görə bir neçə növü var: ağır zirehli maşınlar, yüngül zirehli maşınlar və müxtəlif məqsədli zirehli maşınlar.

Ağır zirehli maşınlar – motoatıcı bölmələrin tərkibində tankların atəşini himayə edərək, daşdığı desantları, heyətləri istənilən məntəqəyə çatdırmaq, motoatıcı maşınları qorumaq və mühafizə etmək, müxtəlif maneələri dəf edən texnikalardır. Belə texnikalar (ZTR–82A, «*Marauder*», «*Matador*») 4x4 və ya 8x8 təkər formuluna malikdirlər və ağır döyüş modulları ilə silahlanırlar.

Yüngül zirehli maşınlar – motoatıcı bölmələrin tərkibində kəşfiyyat, rabitə, gözetçi, və keşikçəkmə funksiyalarını yerinə yetirirlər. Belə maşınlardan «*Qum pişiyi*» 4x4 təkər formuluna malikdir. Bu maşın yüngül döyüş modulu ilə 12,7 mm-lik pulemyotla və ya 75 mm-lik «*Spike LR*» tipli tank əleyhinə idarə edilən komplekslə silahlanır. Bu maşına uzaq məsafədən nəzarət və izləmə imkanına malik elektro-optik sistemlərlə təchiz edilmişdir. «*Qum pişiyi*» tipli yüngül zirehli maşınlar mina partlayışlarına da davamlıdır. İstənilən hava şəraitində optik və lazer məsafə ölçənlərin köməyi ilə hədəfin koordinatlarını təyin edə bilər. Maşının sürəti 100 km/saatdır.

Müxtəlif məqsədli zirehli maşınlar – motoatıcı bölmələrin tərkibində tibbi, mühafizə və başqa köməkçi funksiyasını yerinə yetirir.

Tank və zirehli maşınlarla mübarizə aparma üsulları. Tanklarla və zirehli maşınlarla mübarizənin müvəffəqiyyəti şəxsi heyətinin mənəvi–döyüş keyfiyyətlərindən onların döyüşdə iştirak edən bütün qüvvə və vasitələrlə birgə fəaliyyət göstərməsindən, yerin, havanın xarakterindən, günün və ilin vaxtından xeyli asılı olur.

Müasir döyüşdə tanklar və zirehli maşınlarla qarşı mübarizə əsasən tank əleyhinə top, tank əleyhinə raket kompleksləri, tank əleyhinə qumbaraatanlara və tankəleyhinə piyadanın döyüş maşınlarına həvalə olunur. Tank əleyhinə bu vasitələrin döyüş imkanları, hər şeydən əvvəl, onların xassələri ilə, yəni zirehdəlmə qabiliyyəti, atəş məsafəsi, atəşin sərrastlığı və atəşin tezliyi (sürəti) ilə müəyyən olunur. Tanklara və zirehli maşınlara açılan atəş aşağıdakı məsafələrdən səmərəli ola bilər:

- Tank əleyhinə toplardan 1500 metr;
- Tank əleyhinə raket komplekslərindən 1000-1500 metr;
- Tank əleyhinə qumbaraatlardan 100-300 metr;
- Piyadanın döyüş maşınından 1300 metr;

Tank səngərə irəliləyən zaman döyüşçü 25–30 m məsafəyə yaxınlaşmasını gözləyir və ölü məsafədən istifadə etməklə tank əleyhinə qumbaranı tanka atır.

Tank əleyhinə qumbaranı ayaqüstə, dizüstə dayanmaqla, yerə uzanmış vəziyyətdə atmaq olar. Tank əleyhinə qumbaranın prinsipi-zərbəli, partlama müddəti dəyən anda, qumbaranın çəkisi 1070 qr, orta atma məsafəsi 15-20 m.

Tank əleyhinə qumbaranı ayaqüstə, dizüstə dayanmaqla və yerə uzanmış halda atmaq olar. Lakin partlayan qumbaranın zərbə dalğasından və qəlpələrindən qorunmaq məqsədilə qumbaranı hökmən sığınma yerinin arxasından atmaq lazımdır.

§ 10. KALAŞNIKOV TIPLİ PULEMYOTLARIN TƏYİNATI, QURULUŞU VƏ DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ

İlk pulemyot. İlk pulemyotu Amerika vətəndaşı, britaniyalı əsilli, silah ustası Hayram Stivens Maksim 1883-cü ildə hazırlamışdır. Təzə silahın üstünlükləri 1899–1902-ci illərdə baş vermiş İngilis–Prussiya müharibəsindəki hərbi əməliyyatlarda özünü göstərdi. Kifayət qədər iri, ağır qundaqlı, hündür taxta təkərlər üstündə olmasına baxmayaraq pulemyotun nümunəsi XIX əsrin axırında rus ordusunun silahlı qüvvələrinə daxil edildi. «Maksim» pulemyotu I və II Dünya müharibələrinin şanlı iştirakçısına çevrildi.

XX əsrin axırlarında Mixayıl Kalaşnikov Sovet ordusu üçün yeni və yeganə müasir tipli 7,62 mm-lik Kalaşnikov pulemyotu və 5,45 mm-lik Kalaşnikov əl pulemyotu hazırladı. Bu pulemyotlar əvvəlkinə baxaraq, atəş gücü artırılmış, istənilən hava şəraitində istimarı çox etibarlıdır, döyüş xassələrinin keyfiyyətləri digər ölkələrə nisbətən tutuşdurduqda, döyüş şəraitlərində mükəmməl silah olduğunu göstərmişdir.

Kalaşnikov əl pulemyotunun təyinatı və döyüş xassəsi. *Kalaşnikov əl pulemyotu* düşmənin canlı qüvvələrini məhv etmək və atəş vasitələrini zədələmək üçündür. Pulemyotun lüləsi avtomatdakına nisbətən uzundur. Nəticədə düzünə atəş məsafəsi və hədəfə təsirli atəşin uzaqlığı artır .

Sıra sayı	Atıcı silahlarm döyüş xassələri	Atıcı silahlar		
		KP-74	KƏP-74	HP-7.62 (AzResp)
1	Çapı, mm	7,62	5,45	7,62
2	Nişangah məsafəsi, m	1000	1000	1500
3	Yer hədəfinə məsafə, m	600	800	800
4	Hava hədəfinə məsafə, m	500	500	500
5	Döş hədəfinə məsafə, m	365	460	400
6	Qaçan hədəfə məsafə, m	540	640	650
7	Atəş tempi, dəq/at	600	600	700
8	Atəşin sürəti	fasiləsiz		
9	Növbələrlə atəş	150	150	200
10	Tək – tək atəş	50	50	50
11	Tam çəkisi, kq	5.6	5.46	9.0
12	Darağın tutumu, ədəd	40,75	40,75	100,200
13	Güllənin uçuş məsaf., m	3000	3150	3800
14	Güllənin təsir etmə məs.,m	1300	1450	1600
15	Yivlərin sayı	4	4	4
16	Güllənin sürəti, m/san	745	800	825

Pulemyotun quruluşu. Kalaşnikov əl pulemyotunun quruluşu aşağıdakı kimidir:

- lülə, lülə qutusu, nişangah tərtibatı və qundaqla birlikdə;
- lülə qutusunun qapağı;
- qaytarıcı mexanizm;
- çaxmaq çərçivəsi qaz porşeni ilə birlikdə;
- çaxmaq;
- qaz borusu, lülə üstlüyü ilə birlikdə;
- lülə yatağı;
- buraxıcı-zərbə mexanizmi və daraq.

§ 11. ƏL QUMBARALARIN TƏYİNATI, QURULUŞU, DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ VƏ ATILMASI QAYDASI

Qəlpələnən əl qumbaraları təyinatı və döyüş xassələri. Əl qumbaraları müasir döyüşdə düşməni məhv etmək üçün etibarlı vasitələrdir. Əl qumbaralarının 2 növü var: Hücüm və müdafiə məqsədli əl qumbaraları.

cadvəl №6

S/s	Qumbaraların döyüş xassələri	Hücüm məqsədli əl qumbaraları		Müdafiə məqsədli əl qumbaraları	
		RQD-5	RQ-42	F-1	RQO
1	Qumbaranın xarakteri	Qəlpəli			
2	Qumbaranın partlama zamanı, san	3.2 – 4.2		3 – 4	3.2 -4.2
3	Öldürmə radiusu, m	25		200	17
4	Qumbaranın çəkisi, qr	310	420	600	530
5	Qəlpələrin sayı, ədəd	200	300	1000	700
6	Qumbaranın növü	Hücüm		Müdafiə	
7	Qumbaranın atma məsafəsi, m	50	40	45	40
8	Yeşikdə qumbaraların sayı ədəd	20	25	20	20
9	Yeşiklə qumbaraların çəkisi, kq	14	16	20	13

RQD–5 əl qumbarasının təyinatı və quruluşu. RQD–5 əl qumbarasının quruluşu: gövdədən, partladıcıdan və alışdırıcıdan ibarətdir.

Gövdə partladıcı atımın və alışdırıcı borucuğunun yerləşdirilməsi üçündür. Gövdə yuxarı və aşağı hissələrdən ibarətdir, onlarında xarici örtüyü və içliyi vardır. Bunlar qumbara partlayarkən qəlpələr yaranması üçündür.

Partladıcı atım – qumbaranın gövdəsinə doldurulur və onu qəlpələrə parçalanmaq üçündür.

UZRQM alışdırıcısı. Qumbaranın «UZRQM» alışdırıcısı (moderinləşdirilmiş vahid əl qumbarası alışdırıcısı) - partladıcı atımı partlatmaq üçündür. O, vurucu mexanizmdən və alışdırıcının özündən ibarətdir. Alışdırıcılar həmişə döyüş vəziyyətində olur. Onları sökmək və vurucu mexanizmin işini yoxlamaq qəti qadağandır. Vurucu mexanizmin alovlandırıcı pistonunu alovlandırmaq üçündür. Alışdırıcının özü qumbaranın partladıcı atımını partlatmaq üçündür.

F-1 əl qumbarasının təyinatı və quruluşu. F-1 qəlpələnən əl qumbarası, əsasən müdafiə döyüşlərində tətbiq edilir. F-1 əl qumbarasını ancaq səngərdən, tankdan, PDM-dən və ZTR-dən atırlar. F-1 əl qumbarasının quruluşu çuqun gövdədən, partladıcı atımdan və alışdırıcıdan ibarətdir.

Qumbara partlayan zaman gövdə adətən şırımlar üzrə qəlpələnir. Qumbaraları atmazdan əvvəl borucuqdan tıxacı burub çıxartmaq, onun yerinə alışdırıcını qoyub sıxmaq lazımdır. Alışdırıcının vurucu mexanizminin hissələri belə vəziyyətdə olur: vurucu mil döyüş ayağına çəkilmişdir, buraxıcı qolun çəngəli yuxarı vəziyyətdə saxlanılır, buraxıcı qolun özü isə qoruyucu çüyün vasitəsilə vurucu mexanizmin borucuğuna birləşir. Qoruyucu çüyün ucları kənarlara qatlanmışdır, çüyün alışdırıcıda möhkəm saxlayır. F-1 qumbarasında da partladıcı atımın və alışdırıcının quruluşu RQD-5 tipli qumbarasında olduğu kimidir.

Əl qumbaralarının atılması qaydası. Qumbaranın atılması 2 mərhələdən ibarətdir:

- Qumbaranın doldurulması;
- Hazır vəziyyətdə tutulması.

Qumbaranı müxtəlif vəziyyətdə atmaq olar: ayaq üstə, diz üstə və uzanaraq.

Qumbaranı atmaq üçün elə yer seçirlər ki, onu maneəsiz tullamaq mümkün olsun, yəni qumbaranın uçuş yolu qarşısında ağac budaqları, hündür ot, məftillər və digər maneələr olmasın. Qumbaranı «**Qumbara ilə-Atəş!**» komandası verildikən, döyüşdə isə həmçinin müstəqil olaraq atırlar.

Qumbaraları qumbara çantasında gəzdirirlər. Alışdırıcılar çantanın ayrıca gözündə, kağıza və əsgiyə bükülmüş halda yerləşdirilir. Qumbaranın gövdəsində pas, əzik və çat olmamalıdır. Alışdırıcı təmiz, əziksiz olmalıdır. Qumbaraları gəzdirərkən onları təkandan, zərbədən, pasdan, çirk və rütubətdən qorumaq lazımdır.

§ 12. KİÇİKÇAPLI VƏ PNEVMATİK TUFƏNGLƏRİN TƏYİNATI VƏ DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ.

5,6 mm-lik “TOZ-8” tipli kiçikçaplı tufəngin təyinatı və döyüş xassəsi. Tula silah zavodunun buraxdığı «TOZ-8» markalı kiçikçaplı tufəng ilk atış qaydalarını öyrətmək və atıcıları məşq etdirmək üçündür.

Tufəngin döyüş xassələri: çapı - 5,6 mm; kütləsi - 3,12 kq; güllənin başlanğıc sürəti - 310 m/san; atəş tezliyi 10-12 atəş/dəq; nişangah məsafəsi 250 m; güllənin uçuş məsafəsi 1200-1600 m; güllənin zədələyici məsafəsi - 800 m

Kiçikçaplı tufəngin quruluşu. Kiçikçaplı tufəngin əsas hissələri və mexanizmləri bunlardır: Arpacıq; lülə; açıq nişangah tərtibatı; içlik lülə qutusu ilə birlikdə; arxa qapaq; qundağın boynu; yataq; qundaq; aşağı halqa; tətik bəndi; tətik; çaxmaq; çaxmaq çərçivəsi; yuxarı halqa və lülə altlığı.

Kiçikçaplı tufəngin təmizlənməsi qaydası. Kiçikçaplı tufəngi də avtomatdakı qaydada təmizləyirlər, yağlayırlar. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, kiçikçaplı tufəngi ağızdan təmizləmək qadağandır, çünki belə halda sünbə lülənin ağız hissəsində yivlərin tinlərini pozur, bu isə tufəngdən atəşin sıxlığına mənfi təsir göstərir. Lülə kanalını təmizləmək üçün arxa qapağı çıxartmaq, çaxmağı lülə qutusundan çıxartmaq, silgəcin fırlanan hissəsinə 4-5 sm uzunluğunda kəpitkə lifi sarımaq, onu duru silah yağında islatmaq və sünbəni xəzinə tərəfdən lülə kanalına yeritmək lazımdır.

4,5 mm-lik pnevmatik tufəngin təyinatı və döyüş xassəsi. 4,5 mm-lik pnevmatik tufəng (tapança) atış qaydalarını öyrətmək və atıcıları məşq etdirmək üçündür.

4,5 mm-lik pnevmatik tufəngin (tapança) döyüş xassələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdi.

	DÖYÜŞ XASSƏLƏRİ	TÜFƏNG İJ-22	TAPANÇA İJ-53M
1	Çapı (mm)	4.5 mm	4.5 mm
2	Yivlərin sayı (ədəd)	2 ədəd	2 ədəd
3	Nişangah məsafəsi (m)	100 m	50 m
4	Güllənin ən uzaq məsafəsi (m)	150-200 m	45-50 m
5	Güllənin zədələyici təsir məsafəsi (m)	10-30 m	10-15 m
6	Kütləsi (kq)	2.3 kq	1.2 kq
7	Uzunluğu (mm)	1109	407
8	Eni (mm)	116	175
9	Hündürlüyü (mm)	60	60
8	Lülənin uzunluğu (mm)	400 mm	215 mm
9	Tətiyin sıxılması (N/kqxq)	10-18	8-15

4,5 mm-lik Pnevmatik tüfəngin (tapança) quruluşu. *Lülə* – gülləyə fırlanma hərəkəti, uçuş istiqaməti və başlanğıc sürəti vermək üçün tətbiq edilir. *Nişangah tərtibatı* – hədəflərə atəş açarkən tuşlamaq üçündür. *Arpacıq*–gözlə görəbilən hədəfləri və səpələnmiş güllələrə nəzarət etmək üçündür. *Tətik* – atəş açmaq üçündür. *Yaylı mexanizm* – çaxmağı irəliyə qaytarmaq üçündür. *Qundaq və ya tapança dəstəyi* – rahat atəş açmaq üçündür. *Çaxmaq* – lülə kanalını bağlamaq, patronu vurub atəş açmaq üçündür.

Tüfənglərdən istifadə edərkən təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunması qaydaları. Tüfəngdən istifadə edərkən təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət olunmalıdır:

- Məşğələyə başlamazdan əvvəl tüfəngin doldurulmuş olmadığını yoxlamaq lazımdır
- Tüfəngi boşaldarkən ehtiyatlı olmaq, hərəkətlərin ardıcılığını gözləmək lazımdır;
- Tüfəngi doldurulub-doldurulmadığından asılı olmayaraq, onu insanlara tərəf yönəltmək qəti qadağandır;
- Məşğələ qurtarandan sonra tüfəngi silah otağına qoymaq lazımdır.

Kiçikçaplı və pnevmatik tüfənglərdən praktiki atış qaydaları. Kiçikçaplı və pnevmatik tüfənglərdən atəş açmaq üçün ilk növbədə müxtəlif vəziyyətlərdə atış üsullarını mənimsəməkdir. Atış üsulları və qaydaları öyrədilən məşğələlərdə, eləcə də atış keçirilərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçün tələb olunan əsas şərtlər düzgün təşkil edilməli, tirlərdə müəyyən edilmiş qaydaları bilmək və dəqiq yerinə yetirməkdən və tələbələrin silahla nizamlı davranışından ibarətdir. Atıcı silahlarından ən rahat atəş üsulu – uzanaraq atəş açmaqdır.

Uzanaraq atışa hazır vəziyyət. Atıcının atışa düzgün hazır vəziyyət tutması atış zamanı kiçikçaplı (pnevmatik) tüfəngin sabitliyini təmin etməklə atəşin dəqiqliyinə təsir göstərir. Atıcının bədəninin rahat və təbii vəziyyəti əzələlərin gərginliyini azaldır və atışa düzgün hazırlığın əsas şərtidir (şəkil 33).

Uzanaraq atışa hazır vəziyyət atəş üçün rahat vəziyyətdir. Bədənin gövdəsi nişanalma xəttinə nisbətən $5^{\circ} - 20^{\circ}$ dərəcə bucaq təşkil etməlidir. Belə vəziyyətdə atıcının gövdəsi və dirsəkləri yerə dirənib tüfəngin sabit dayanmasını təmin edir.

Atışa hazırlıq atış üçün uzanaraq vəziyyət almaq və doldurmaqdır.

Kiçikçaplı tüfəngin doldurulması qaydası. Kiçikçaplı tüfəng sağ əllə doldurulur. Çaxmağı açır, geriye çəkir, patronu baş və şəhadət barmaqlarla tutub gülləni xəzinəyə yeridir, baş barmaqla patronu irəliyə-gilizin kənarları lülə arxasının kəsiminə dirənənədək basır və çaxmağı bağlayırlar.

§ 13. ƏRAZİDƏ XƏRİTƏSİZ YERİN SƏMTİNİN TƏYİN EDİLMƏ ÜSULLARI

Hərbi Topoqrafiya elmi nəyi öyrədir? Döyüş əməliyyatlarının qələbə ilə başa çatdırılmasında hərbi topoqrafiyanın rolu əvəzənilməzdir. Hər hansı döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsindən əvvəl yer şəraitinin öyrənilməsi vacibdir. Yer şəraitinin kəşfiyyatı zamanı lazım olan ölçmə işlərinin üsullarını, qrafiki döyüş sənədlərinin hazırlanmasını bilmək lazımdır. Bu üsul və qaydalar aşağıdakılardır: gözəyari planaalma, xəritədən müəyyən yerlərin koordinantlarını təyin etmək, aeroşəkil, plan və xəritələrdən istifadə qaydaları və s.

Döyüş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi yer şəraitini amillərinin tədqiqi və tətbiqindən əsaslı şəkildə asılıdır. Buna döyüş yerinin *taktiki əlamətləri* deyilir. Döyüş ərazisinin taktiki əlamətlərini nəzərə almaqla döyüş texnikasının yerləşdirilməsi müvəffəqiyyətin əsasıdır. Döyüş zamanı yer şəraitinin düzgün qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları hərbi topoqrafiya əsaslı şəkildə öyrədir. Hərbi topoqrafiyanın əsas təyinatı aşağıdakılardır:

- döyüş əməliyyatlarının uğurlu keçirilməsi;
- yer şəraitinin kəşfiyyatı;
- ölçmə işlərinin aparılması, dayanma nöqtəsinin təyin olunmasının üsul və qaydalarının təmin edilməsi.

Hərbi topoqrafiya yer şəraitinin öyrənilməsi məqsədilə topoqrafik materialların oxunmasını və döyüş şəraitində həmin materiallardan istifadə qaydalarını öyrədir. Bunlar aşağıdakılardır:

- xəritə, plan və aeroşəkillərlə nəbələd ərazilərdə səmtlənmə və hərəkət;
- xəritələr vasitəsilə və ya bilavasitə yerdə məntəqələr, cisimlər arasındakı məsafələrin təyin olunması;
- qrafik döyüş sənədlərinin hazırlanmasında kiçik sahələrin sadə üsullarla gözəyari plana alınması;
- gözəyari plana alınmanın üsul və qaydaları.

Döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirilərkən yer şəraitinin öyrənilməsi məqsədilə topoqrafik sənədlərdən, materiallardan istifadəni və döyüş yerinin taktiki xassələrinin təyin olunmasını bacarmaq, döyüş vaxtı onlardan məharətlər istifadə qaydalarını bilmək, döyüşün uğurla nəticələnməsinə təminat verir.

Xəritəsiz yerin səmtinin təyin edilməsi. Naməlum sahədə hərəkət edən adam azmamaq üçün üfiqin əsas (şimal, cənub, şərq, qərb) və aralıq (şimal-şərq, cənub-şərq, cənub-qərb, şimal-qərb) cəhətlərinə görə hərəkət istiqamətinə bölünür. Üfiqin cəhətləri qısaca olaraq sözlərin baş hərfləri ilə işarə edilir. Məhəldə cəhət təyin etmək, üfiqin cəhətlərini, təyin etmək deməkdir. Üfiqin cəhətləri 4 üsulla təyin edilir.

Günəşin vəziyyətinə görə üfiqin səmtinin təyin etmək üçün günəşin çıxıb – batmasını müşahidə etmək lazımdır. Günəş şərqdən çıxır, qərbdə batır. Əslində günəş çıxmır və batmır, bu günəşin bizə görünən hərəkətidir. Əslində günəşin çıxdığı və batdığı yerlər il müddətində dəyişir. Yalnız payız və yazda gecə - gündüz bərabər olan günlər günəş şərqdən çıxır, qərbdə batır. Günəş şərqdən saat 07⁰⁰ – da, cənubda 13⁰⁰ – da, qərbdə isə 19⁰⁰ – da yerləşir.

Kompasa görə üfiqin səmtini təyin etmək – üçün istənilən vaxt və hava şəraitindən asılı olmayaraq mümkündür.

Kompas iynə üzərində yerləşdirilmiş maqnit polad əqrəbdir. Qalan hissələr qutu və şkaladan ibarətdir. Əqrəbin şimalı qara rənglə göstərilir. Kompasın iynəsi mərkəzdə yerləşdirilib, şkalanın üzərində üfiqin cəhətləri və saat əqrəbi istiqamətində 0⁰ – 360⁰- dək bölgülər vardır. Yerin maqnit qütbü ilə coğrafi qütbü bir – birinə uyğun gəlir. Kompasın əqrəbi maqnit qütbünə tuşlayır. Coğrafi meridianın şimal istiqaməti, maqnit əqrəbi ilə şimal ucu arasında bucaq yaranır. Əqrəbin şimal ucu maqnit meridianından şərqə əyildikdə bucaq *şərq əyilməsi* («+»), qərbə əyildikdə bucaq *qərb əyilməsi* («-») adlanır. Maqnit meyli bucağı topoqrafik xəritələrdə verilir.

Göy cisimlərinə görə üfüqün səmtini təyin etmək - üçün qütb ulduzunu tapmaq lazımdır (şəkil 35). Bu ulduz şimal qütbün üzərində olur. Qütb ulduzu çömçəyə oxşayan, 7 parlaq ulduzdan ibarətdir, bu da *Böyük Ayı bürcü* adlanır. Ayı bürcündən 5 dəfə düz xətt boyunca uzaltsaq qütb ulduzunu, Kiçik Ayı bürcünün quyruğunu tapacağıq. Bununla da qütb ulduzunu təyin etməklə şimalı təyin edəcəyik.

Ayın sağ tərəfi $\frac{1}{4}$ - i görünərsə, 01^{00} – da qərbdə, 19^{00} –da cənubda yerləşir.

Ayın sol tərəfi $\frac{1}{4}$ - i görünərsə, gecə saat 01^{00} – da şərqdə, 07^{00} - da cənubda yerləşir.

Tam Ay görünərsə, 01^{00} - da cənubda, 07^{00} - da qərbdə, 19^{00} - da şərqdə yerləşir.

Yerli əlamətlərə görə üfüqün səmtini təyin etmək - üçün aşağıdakı yerli əlamətlərə görə təyin etmək olar:

- Mamırlar və şibyələr şimal tərəfdə yaxşı inkişaf edir;
- Tək dayanan ağacın qol–budağı cənub tərəfdə qalın olur;
- Qarışqa yuvaları ağacların, kolların cənub tərəfindən yerləşir.

Topoqrafik xəritələr. Topoqrafiya yunan dilindən götürülüb, mənası «*topos*» – yer, «*grapho*» – yazıram deməkdir.

Topoqrafiya – geodeziyanın, yerin forma və ölçüsünü öyrənən, yer səthinin böyük sahələrini ölçüb kiçik miqyasda planının çəkilməsinə deyilir. *Topoqrafiya* topoqrafik xəritələrdə əks etdirmək məqsədilə məhəllin planalma üsullarını işləyib hazırlayan elm sahəsidir. Topoqrafik xəritələr miqyasına görə 3 yerə bölünür:

- Miqyası 1:25.000; 1:50.000; 1:100.000 və 1:200.000 xəritələrə *böyük miqyaslı* topoqrafik xəritələr deyilir.
- Miqyası 1:200.000-dən 1:1.000.000-dək olan xəritələrə *orta miqyaslı* topoqrafik xəritələr deyilir.
- Miqyası 1:1.000.000-dan kiçik olanlara *kiçik miqyaslı* topoqrafik xəritələr deyilir.

Topoqrafik xəritələr – plan ilə coğrafiya xəritəsi arasında keçid rolunu oynayır. O, planın şərti işarələrindən istifadə edir və adi xəritələrdə olduğu kimi dərəcə toruna malik olur. İri miqyaslı topoqrafik xəritənin hər bir vərəqi Yer səthinin nisbətən kiçik, əslində müstəviyə yaxın hissəsini təsvir etdiyindən burada təhriflər çox cüzi olur. Buna görə də bu xəritələrdən kiçik ərazilərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur.

Topoqrafik xəritələrin əhəmiyyəti. Topoqrafik hazırlıq qoşunların döyüş hazırlığının əsasını təşkil edib taktika və döyüş hazırlığı ilə sıx əlaqədədir. Əgər taktika döyüşün aparılma qaydalarını öyrədirsə, hərbi topoqrafiya yer şəraitinin kəşfiyyatını, taktiki xassələrini, onların qoşun fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsi üçün qayda və üsullarını, topoqrafik xəritələrdə işləməyi, xəritə vasitəsilə yer səthi üzərində olan ölçüləri, bir məntəqədən başqa məntəqəyə çatmaq və nəhayət döyüş tapşırığını səmərəli yerinə yetirilməsini, ərazidə yerləşdiyi yerin coğrafi və düzbucaqlı koordinatlarının çıxarılmasını öyrədir. Belə sıx əlaqə atəş hazırlığı və hərbi topoqrafiya arasında da mövcuddur.

Atəş hazırlığı silahın döyüş xassələrini, hazırlanması, aparılması və idarə olunmasını öyrədirsə, hərbi topoqrafiya yerin topoqrafik elementlərinin xarakterini təyin olunmasını, onların döyüşün hazırlanması və idarə olunmasını təsirini; xəritənin köməyi ilə və ya xəritəsiz, bilavasitə döyüş zonasında mövqelərin seçilməsini, atəşin aparılması üçün məlumat yığımında plan, xəritə, aeroşəkillərdən istifadə qaydalarını və s. öyrədir. Beləliklə, hərbi topoqrafiya mükəmməl döyüşün müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini təmin etməklə yanaşı, xəritələrdən səmərəli istifadə etmə bacarığını, bilik və vərdişləri əməli yerinə yetirməyə imkan yaradır.

§ 14. AZİMUT İSTİQAMƏTİNDƏ HƏRƏKƏT ÜSULLARI

Azımut istiqamətində hərəkət (əməli). *Azımut* – meridianın şimal ucundan saat əqrəbi istiqamətində verilmiş xəttədək olan bucağa deyilir. Azımut 0^0 - 360^0 arasında dəyişir. Azımutu kompasla, transportirlə ölçürlər. Azımutla hərəkət etmək üçün hərəkət istiqaməti boyunca hər bir məntəqənin maqnit azımutunu və onlar arasındakı məsafənin cüt addım hesabı ilə sayını bilmək lazımdır (orta boylu adamın 2 addımı 1,5 m bərabər götürülür). Bu məlumatlar hərəkət istiqamətinin sxem və diaqramlarını çəkməklə tağım və manqa komandirinə yaxından kömək edir.

Bir məntəqədən o biri məntəqəyə keçmək üçün məsafəni cüt addımla hesablamaq və istiqaməti oriyentirə tərəf saxlamaqla hərəkət etmək lazımdır. Kompasın köməyiylə verilən azımuta görə çıxışı və döngə məntəqələrinin hərəkət istiqamətləri tapılır

Hərəkət istiqaməti oriyentirsiz açıq sahədə hərəkətin əsas xətti üzrə müəyyən edilir. Kompas vasitəsilə çıxış nöqtəsindən növbəti nöqtəyə qədər hərəkət istiqaməti təyin edilir. Bu istiqamətlə hərəkət etdikdə bir-birindən aralı hərəkət boyu yerdə hər hansı işarə qoyulur və sonra nəzarət etməklə hərəkət davam etdirilir, çalışmaq lazımdır ki, nəzərdə tutulan nöqtəyə hərəkət istiqaməti düz xətt boyunca olsun. Gedilən yolun düzgünlüyü kompas, xəritə və səma cisimləri vasitəsilə daim nəzarətdə saxlanılır və yoxlanılır. Əgər həmin istiqamətlə geriyyə qayıtmaq lazım gəldikdə, onda əvvəlki sxemdən istifadə etməklə yanaşı, düz istiqamətli azımutu əks istiqamətli azımuta gətirmək lazımdır. Gecə vaxtı məntəqələrarası istiqaməti təyin etmək üçün yerli əşya, uzaqdan gələn işıq və parlaq ulduzlardan istifadə etmək lazımdır. Əgər belə şərait yoxdursa, onda kompasın əqrəbini sərbəst buraxmaqla kompası səmtlənmiş şəkildə həmişə qarşıda tutmaq lazımdır. Bu vaxt hərəkət istiqaməti kompasın çərtik və nişangahından keçən düz xətt boyunca olmalıdır. Yerin maqnit qütbü ilə coğrafi qütbü bir-birinə uyğun gəlmir. Kompasın əqrəbi maqnit qütbünə tuşlayır. Coğrafi meridianın şimal istiqaməti ilə maqnit əqrəbi ilə şimal ucu arasında bucaq yaranır.

Yer cisimlərinə istiqamət–maqnit azımutu, kompas vasitəsilə təyin olunur. Bunun üçün aşağıdakı kimi hərəkət etmək lazımdır: müşahidə olunan obyektə üz-üzə durub, kompası səmtləmək, bunun üçün kompası üfüqi vəziyyətə gətirib, əqrəbin əyləcini buraxıb, sonra onu əqrəb özünün şimal ucu ilə sıfır şkalasının bərabərliyində durana kimi döndərmək lazımdır. Kompasın səmtlənməsini pozmadan, onun qapağını müşahidə olunan obyekt çərtik-nişangahda görünənəcən fırlamaq lazımdır; bu zaman çərtik nişangah isə müşahidə olunan obyektə yönəlməlidir.

Kompasla işləmək üçün kompası 10 sm gözdən aşağı sol əllə saxlamaq və qolu dirsəkdən böyürə tərəf möhkəm sıxmaq lazımdır.

Topoqrafik və taktiki səmtləşmə. Topoqrafik səmtlənməyə dayanma nöqtəsinin cəhətlərə, relyefə və yer cisimlərinin elementlərinə əsasən təyin olunması aiddir.

Taktiki səmtləşməyə döyüş şəraitində özünün və düşmənin yerləşdiyi qüvvələrə əsasən dayanma nöqtəsinin təyin olunmasını, düşmənin və özünün qoşunlarının planlarının və s. taktiki əlamətləri aiddir.

§ 15. MÜLKİ MÜDAFİƏNİN XƏBƏRDARLIQ SİQNALLARI VƏ MÜHAFİZƏ QURĞULARI

Mülki müdafiənin xəbərdarlıq siqnalları. Təhlükə haqqında xəbərlə birlikdə əhalinin davranış qaydaları barədə qısa və aydın məsləhətlər, göstərişlər də verilir. Təbii fəlakətlərin, habelə qəzaların növündən və bu zaman yaranan konkret vəziyyətdən asılı olaraq «*Hamının diqqətinə*» siqnalından sonra Mülki müdafiə qərargahı tərəfindən elan edilən məlumatların və göstərişlərin məzmunu müxtəlif ola bilər. Müharibə dövründə vəziyyət dəyişir. Düşmən

hücumu barədə xəbəri əhaliyə hakimiyyət orqanları verir. Aşağıdakı kimi siqnallar mövcuddur: «*Hava həyəcanı*», «*Hava həyəcanı sovuşdu*», «*Radiasiya təhlükəsi*», «*Kimya həyəcanı*».

Hava həyəcanı zamanı bütün tədris müəssisələrində məşğələlər dayandırılır, hamı mühafizə qurğularına gedir. İctimai yerlərə, daldanacaqlarda, yeraltı keçidlərdə, tunellərdən istifadə etmək lazımdır. Kəndlərdə mal–qara tövlələrdə saxlamalı, ailələr daldanacağa getməli, əgər sürülər çöldədirsə, yarınlardan, mağaralardan istifadə etməli.

Hava həyəcanı sovuşdu siqnalından sonra daldanacaqları tərk etməli və hər kəs öz işini təşkil etməlidir.

Kimya həyəcanı siqnalı kimya və bakteroloji zəhərlənmə təhlükəsi olduqda verilir. Əhalinin qorunması üçün sanitariya dəstələri, mülki müdafiənin qoşunları, polis və yerli təşkilatlar əvvəlcədən təşkil edilmiş daldanacaqlara təhkim edirlər. Ailənin rahatlığını təmin etmək üçün əvvəlcədən hər cür şərait qurulur. Əgər təhlükə sovuşduqda radio və ya televizorla əhaliyə çatdırılır.

Radiasiya təhlükəsi siqnalı ərazidə radiaktiv zəhərlənmə aşkar və ya belə zəhərlənmə 1 saat ərzində gözlənildikdə verilir. Adamlar dərhal respirator, radiaktiv tozdan qoruyan parça və ya pambıqlı tənəzi sarğı, əgər bunlar yoxdursa, əleyhiqaz taxılır. Sonrakı davranış qaydaları əhaliyə radio və ya televizorla çatdırılır.

Mülki müdafiənin mühafizə qurğuları, təyinatı və növləri. *Mühafizə qurğuları* əhalini nüvə, kimyəvi və bakteroloji silahlardan, habelə nüvə partlayışları zamanı və adi qırğın vasitələri işlədikən yarana biləcək əlavə zədələyici amillərdən qorumaq üçün nəzərdə tutulan xüsusi mühəndis tikililəridir. Mühafizə qurğuları aşağıdakı növlərə ayrılır: sığınacaqlar, radiasiya əleyhinə daldalanacaqlar və sadə daldalanacaqlar.

Sığınacaq adamları müharibə dövründə kütləvi qırğın silahlarının zədələyici amillərinin təsirindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulan mühafizə qurğusuna deyilir. Sığınacaqlar aşağıdakı yerli obyektlərdən istifadə oluna bilər: evlərinin zirzəmiləri; yeraltı keçidlər; lağımlar; metro stansiyaları; dağ – mədən yerləri; mağaralar.

Sığınacaqlar 2 hissədən ibarət olur: Əsas sığınacaqlar və köməkçi sığınacaqlar. Əsas sığınacaqlarda aşağıdakılar tikilir: otaqlar və tibb otaqları; idarəetmə məntəqələri

Köməkçi sığınacaqlarda aşağıdakılar tikilir: süzücü ventilyasiya sistemi; ehtiyat elektrik sistemi; ərzaq ehtiyatı üçün otaq; su ehtiyatı otağı; sanitariya qovşağı və giriş dəhlizi.

Sadə daldalanacaqlar adamların işıq şüalanmasından mühafizəsini təmin edir, nüvə partlayışı zamanı ionlaşdırıcı şüalanmanın və zərbə dalğasının təsirini zəiflətmək üçün nəzərdə tutulan mühafizə qurğusuna deyilir. Nüvə partlayışı zamanı qorunmaq üçün üstü açıq xəndək zərbə dalğasının təsirini 1,5–2 dəfə, şüalanma dərəcəsini 2-3 dəfə zəiflədir. Üstü örtülmüş torpaq qatı 60-70 sm-ə çatdırılmış xəndək isə nüfuzədirici radiasiya və radiaktiv şüalanmanın 200-300 dəfə zəiflədə bilər. Daldanacaqların tikintisinə əhalinin özü cəlb olunur. Daldanacaqlar 10-15 nəfərlik, ən çoxu 50 nəfərlik olur. Daldanacaqlar bir–birindən 10 m aralı olmalıdır.

§ 16. FƏRDİ MÜHAFİZƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏYİNATI VƏ İSTİFADƏ ETMƏ QAYDASI

Fərdi mühafizə vasitələri. Fərdi mühafizə vasitələri aşağıdakılardan ibarətdir: tənəffüs üzvlərinin mühafizə vasitələri; dəri səthinin qorunması və tibbi mühafizə.

Əleyhqazlar insanın tənəffüs üzvlərini və gözlərini havadakı zəhərləyici maddələrin, radiaktiv maddələrin təsirindən mühafizə etmək üçün yüksək qoruyucu vasitələrə deyilir. Əleyhqazın süzücü və təcridədirici növləri var.

Süzücü əleyhqazlar aşağıdakılardan ibarətdir: ümumqoşun əleyhqazlar; mülki əleyhqazlar və uşaq əleyhqazları.

Təsiredici oksigen cihazı adamın tənəffüs üzvlərini ətrafdakı havadan tamamilə təcrid edir, nəfəs almaq üçün bərpəedici patronlardan alınan, yaxud oksigen balonundan verilən oksigendən istifadə olunur

Respirator nəfəs orqanlarını tozdan və zərərli qazlardan qoruyan cihazdır.

Sənaye respiratorları nəfəs orqanlarını havada zərərli maddələr yol verilən yüksək konsentrasiyadan ancaq 10 -15 dəfədən artıq olmadığı hallarda mühafizə edilən cihazdır. Respiratorun çəkisi 50–60 qramdır. Opoliten kisədə saxlanılır.

Tənəffüs üzvlərini qorumaq üçün tozdan qoruyan parça maska (PTM-1) və pambıqlı tənzif sarğıdan (PTS) istifadə olunur. *Tozdan qoruyan parça maska PTM – 1* iki və ya dörd qat parçadan hazırlanır, onun göz yerləri olur ki, şəffaf materialdan, plyonkadan şüşə löhvəciklər salınır.

Pambıqlı tənzif parça PTS - 80x40 sm olan tənzif parçadan hazırlanır. Onun orta hissəsinə 20x15 sm ölçüdə, qalınlığı 2 sm olan pambıq qatı döşəyir, tənziyin kənarını uzununa pambıq qatı üstünə qatlayır. Pambıq tənzif sarğı ağız və burnu əhatə edir. Belə sarğılar 1 dəfə istifadə olunur.

Dərinin mühafizə vasitələri. *Dərinin mühafizə vasitələri* bədənin açıq sahələrini, paltar və ya ayaqqabıları onların səthinə zərərli maddə damcıları, yoluxucu xəstəlik törədiciləri, radiaktiv toz düşməsindən, həmçinin qismən də işıq şüalanmasının təsirindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bunlar tabel vasitələrinə ümumqoşun mühafizə komplektinə, yüngül mühafizə kostyumu L-1 və əlaltı vasitələrə (məişət paltarının ünsürləri) ayrılır.

Mühafizə prinsipinə görə tabel vasitələrinin süzücü (hava keçirən) və təcridedici (hava keçirməyən) növləri olur. Süzücü materialdan tikilən mühafizə paltarları adi parçadan tikilib xüsusi kimyəvi məhlul hopdurulmuş geyimdən ibarətdir. Özünün sanitariya–gigiyenik xassələrinə görə belə paltarlar hər gün geyinmək üçün yararlıdır.

§ 17. SƏMƏRƏLİ QİDALANMA VƏ ZƏRƏRLİ VƏRDIŞLƏR. ONLARIN SAĞLAMLIĞA TƏSİRİ

Sağlam həyat tərzi digər insanların sağlamlığına zərər vurmada öz sağlamlığının saxlanması və möhkəmlənməsinə yönəldilmiş tədbirlərin məcmusudur.

Səmərəli qidalanma. Hər bir insan bilməlidir ki, sağlamlığı qorumaq və möhkəmləndirmək üçün düzgün və səmərəli qidalanmanın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Başqa sözlə desək, insanın taleyi onun düzgün qidalanmasından asılıdır. Ona görə də elə qidalar qəbul etməliyik ki, onlar aclığımızı dəf etməklə yanaşı, xəstələnməyimizin də qarşısını alsın və onun müalicəsinə də kömək etsin. Adamların nəyi, nə qədər, nə vaxtı və hətta necə yemək lazım olduğunu bilməsi çox vacib məsələdir.

Bəzən insan hər hansı xəstəliyə tutulandan sonra öz yeməklərinə fikir verməyə məcbur olur ki, bu da adətən çox gec olur. Çünki düzgün qidalanmamaq orqanizmi demək olar ki sıradan çıxarmış olur, ciddi müalicəyə ehtiyac yaradır. Bu deyim çox doğrudur ki, sağlamlığın qədrini onu itirəndən sonra bilir.

Xəstəliyin əsas səbəblərindən bəri orqanizmə lazım olan maddələrin çatışmamazlığı, qəbul olunan qidalarda orqanizmin ayrı-ayrı üzvlərinin ehtiyac və tələb etdiyi qədər maddələrin olmamasıdır. Qidada zəruri elementlərin, birinci növbədə vitaminlərin çatışmaması ayrı-ayrı orqanların normal inkişafının zəifləməsinə, maddələr mübadiləsinin də pozulmasına səbəb olur, xəstəliklərin baş verməsinə zəmin yaradır.

Deməli, xəstəliklərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün bədən onun tələb etdiyi qədər istər bitki, istərsə də heyvan mənşəli qidalar qəbul etməlidir. Qidaların növlərini həftədə 1-2 dəfə dəyişmək məsləhət bilinir. Bir sözlə insanın sağlamlığı, onun dözümlülüyü və çox

yaşaması qəbul etdiyi qida paymdən asılıdır. Qida payında ortimal miqdarda qidalı maddələr, yeni lazımı kimyəvi tərkib də olmalıdır. Meyvələrdən, tərəvəzlərdən, göy-göyərtilərdən müntəzəm və bol- bol istifadə olunmalıdır.

Qidalanma, xüsusilə düzgün qidalanmaq insan üçün birinci dərəcəli zərurət olub, orqanizmin normal inkişafı və həyat fəaliyyəti üçün vacib şərtidir. Kifayət qədər yemədikdə orqanizm taqətdən düşür, xəstəliklərə düşar olur. Çox yemək də xəstəliklərə və ölümə səbəb ola bilər. Deməli yeməkdə ifrata varmaq olmaz, orta həddi, normanı gözləmək, səmərəli qida qəbul etmək lazımdır. Səmərəli qidalanma isə o deməkdir ki:

- Qəbul olunan yeməklər fizioloji normaya uyğun olsun;
- Qəbul olunan qidalar müxtəlif və keyfiyyət tərkibi zəngin olsun;
- Qidalanma rejiminə düzgün əməl olunsun və vaxtlı-vaxtmda yemək, pəhrizi gözləmək;
- Tərkibində ən az zərərli maddələr olan (yaxşı olar ki, heç olmasın) yeyinti məhsulları qəbul olunsun.

İnsanın əmək fəaliyyətinin qorunub saxlanılmasında düzgün qidalanma ən vacib şərtidir. Qəbul olunan qidaların miqdarı və keyfiyyəti insanın yaş dərəcəsinə, iş rejiminə, hava-iqlim şəraitinə müvafiq olmalıdır. Sağlam olmağını istəyən hər bir kəs yeməyinin qədərini bilməli, qanqululuq etməməlidir. Butun hallarda az yemək çox yeməkdən yaxşıdır. Qədərincə yemək vərdişinə yiyələnmək lazımdır.

Zərərli vərdişlər. *Sağlamlığın səviyyəsi* - insanın sağlamlı- ğının miqdar göstəricisidir. Bu, 1 km yolu piyada zorla gedən adamla, marafon məsafəni qət edən adamın fərqiində özünü göstərir. Bu, düzgün qidalanan, fiziki cəhətdən aktiv istirahət etməyi bacaran, siqaret çəkməyən, spirtli içki və narkotik istifadə etməyən adamla, əlinə düşəni yeyən, az hərəkət edən, sutkada 3 saat yatan, gündə 2 qutu siqaret çəkən adamın fərqiindədir. Narkotik maddələrdən, spirtli içkilərdən, tütün məmulatlarından, toksiki (zəhərli) maddələrdən asılılıq zərərli vərdişlər kimi xarakterizə olunur.

Spirtli içkilərin zərərləri. Spirt ağciyərlərə mənfi təsir edərək onun oksigenlə daimi təminatını pozur. Spirtin ağciyər üzrə mənfi təsiri isə qaraciyərin yağlanması, iltihab baş vermə riski və sonda sirozun baş verməsidir. Spirtli içkiyə vərdiş edən insanlarda ürək döyüntüləri yüksək templidir. Bu yüksək temp ürək təzyiqinin yüksəlməsinə səbəb olur. Göstərilən bu qədər ziyanın qarşısında isə alimlər son zamanlar spirtli içkilərin bəzi xeyirlərini araşdırmağa başlayıblar. Belə ki, alimlər spirtin bəzi ürək xəstəliklərinin yaranma riskinin aşağı salmasına inanırlar.

Narkotik vasitələrin zərərləri. Ən böyük zərəri beyin və məzrkəzi sinir sistemine göstərir. İnsan get-gedə normal dav- ranişlardan uzaqlaşır. Hafizənin itməsi, nitq pozulması, yuxu- suzluq, zəkənin azalması, səs və işıq hallüsinasiyaları tez-tez rast gəlinir. Qusma, davamlı qarın ağrısı, gecə korluğu, çox işıqdan narahat olma, zamanla görmə sinirlərinin zərər görməsi nəticəsində qalıcı korluq, nəfəs darlığı, öskürmə, tənəffüs yolu iflici və s. bu kimi halları büruzə verir və sonralar heç bir işə yaramayan bir insan halına gəlir

Siqaretin zərərləri. Öskürdür və bəlgəm əmələ gəti- rir. Xroniki bronxitle və emfiezemyaya səbəb olur. Qırtlaq və ağciyər siqaret çəkənlər arasında daha çox müşahidə edilir. Ağciyər və qırtlaq xərçəngi hadisələrinin əmələ gəlməsinin 90 faizinin səbəbi siqaretdir. Qol və qıç damarlarında tıxanmalar əmələ gətirir, qanqren olur, əl və ayaqların kəsilməsinə, şikəstliyə səbəb olur. Beyni qidalandıran damarlarda da elastikliyin azalmasına səbəb olur. İflic olma hadisələri meydana gəlir.

Ürək xəstəliklərinin, xüsusilə də ürək əzələsi infarktlarının əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Siqaret çəkənlər arasında çəkməyənlərlə müqayisədə həm infarkt, həm də infarktdan ölüm hadisələri 10 dəfədən də çox müşahidə edilir.

§ 18. YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏR HAQQINDA ANLAYIŞ

Yolxucu xəstəliklər haqqında anlayış. Yoluxucu xəstəliklər haqqında ilk dəfə yazılı məlumat «*Bibliyada*» verilmişdir. Belə ki, Hicrət kitabında misirlilərə Allah tərəfindən göndərilmiş «*Cəza*» adı ilə külli miqdarda at, eşşək, dəvə, qaramal, davarın tələf olması qeyd edilirdi.

Bizim eradan 1295 il əvvəl itlərdə, quşlarda, qaramalda, vəhşi heyvanlarda və insanlarda epidemiyanın baş verməsi haqqında məlumatlar vardır. 810-cu ildən 1316-cı ilə kimi olan dövrdə Fransada, Almaniyada, İtaliyada və İngiltərədə 20-yə qədər epizootiya (yəni xəstəlik) baş vermişdir (qaramal, at və insanlar arasında).

İnfeksiyon xəstəlikləri patogen mikroblar törədir. Bunlar bakteriyalar, göbələklər, süzülən viruslardır. İnfeksiyon xəstəlikləri patogen mikroblar törədir.

Mikroblar heyvan orqanizminə həzm aparatı ilə, tənəffüs aparatı ilə, dəri ilə, selikli qişə ilə və cinsiyyət yolu vasitəsilə daxil olurlar. İnfeksiyon xəstəliklər gedişinə görə: *ildırımvari, iti və xroniki* formalara bölünür.

Orqanizmin infeksiyaya qarşı davamlılığı aşağıdakı amillərdən asılıdır: Heyvanın yaşı, sinir sistemi, cinsi, cinsiyyəti; Yemləmə, yorulma; Mineral maddələr, iqlim şəraiti; Torpaq, zoogigiyeniki amillər.

İnfeksiyanın keçirilməsi canlı keçiricilər vasitəsilə ola bilər. Bunlardan həşəratlar, gəmiricilər, xəstəliyə həssas olmayan heyvan və insan aid ola bilər.

Həşəratlar. Bunlar yer üzərində çoxdur. Epizootik xəstəliklərin keçirilməsində həşəratın olduqca böyük rol oynaması gündən-günə aydınlaşdırılır. Hazırda böyük epizootoloji əhəmiyyətə malik olan həşəratlar bunlardır:

Mal çibini. Çox geniş yayılmış milçəkdir. Bunlar çaylarda, gölməçələrdə, bataqlıqlarda və meşələrdə geniş yayılmışdır. Mal çibinləri heyvanların qanı ilə qidalanır. Mal çibinlərinin kütləvi uçması hava xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bunlar üçün əlverişli fəsil şimalda iyun, iyul; şərqdə iyun, iyul və avqust aylarıdır.

Mal çibini heyvandarlığa böyük zərər verir. Atların, eşşəklərin, qatırların, qaramalın dərisi üzərində tükün az olması mal çibinləri üçün əlverişli şəraitdir. Bu heyvanlar arasında yoluxan xəstəliklərin bir heyvandan digər heyvana keçirilməsində mal çibini fəal rol oynayır. Aparılan eksperimentlər qarayara, emfizematoz karbunkul, pasterellyoz, infeksiyon anemiya və bir çox başqa yoluxucu xəstəliklərin mal çibini tərəfindən keçirilməsini təsdiq etmişdir.

Payız milçəyi. Bu milçək heyvan düşərgələrində yaşamaqla yumurtalarını heyvanların peyininə, çürümüş otlara buraxır və burada inkişaf edirlər. İnkişaf etmiş payız milçəyi heyvanı bərk sancır, atlara, eşşəklərə, qatırlara, qaramala, donuzlara və itlərə hücum edir. Qarayara, tulyaremiya, infeksiyon və invazion xəstəliklərin keçirilməsində böyük rol oynayırlar.

Ev milçəyi. Təbiətdə geniş yayılmışdır. Bu milçək yumurtasını heyvan və insan peyininə, çürümüş yem qalıqlarına, heyvan yemlərinə buraxmaqla yay mövsümü ərzində 1080-1440 ədədə kimi bala verir. Bunlar o biri milçəklər kimi heyvanları sancmır və qanını sormur. Bu milçəklər xəstəlik törədicilərini heyvanın selikli qişalarına, dərisinə oturmaları və diri yaxud ölmüş vəziyyətdə heyvanın həzm aparatına düşməsi yolu ilə keçirirlər. Milçəklər

vasitəsilə qarayara, vərəm, dabaq, taun, brusellyoz xəstəliklərini ev milçəkləri tərəfindən keçirilməsi eksperiment və müşahidələrlə sübut edilmişdir.

Ağcaqanad. Bunun növü çoxdur, insanlarda bir növü malyariya xəstəliyini yoluxdurur. Heyvanlarda ensefalomielit xəstəliyini, qarayaranı və infeksiyon anemiyanı ağcaqanadlar vasitəsilə keçirilir .

Heyvan bitləri. Qaramal, davar, at, eşşək, qatır, donuz, dovşan və vəhşi heyvanların dəri səthində yerləşməklə onların qanı ilə qidalanırlar. Bitlər xortumunu heyvanın dərisinə sancmaqla əvvəlcə buraya öz ağız suyunu buraxıb, qanın laxtalanma qabiliyyətini pozur, sonra isə heyvanın qanını sormağa başlayır. Sonradan isə onlara leptospiroz, pasterellyoz və septik xəstəliklərin törədicilərini keçirirlər.

Gənələr. Heyvanlarda parazit həyat keçirirlər. Bunların bir qismi heyvanda bilavasitə dəri xəstəliklərini əmələ gətirir, digər qismi isə bir çox parazit və infeksiyon xəstəlikləri bir heyvandan başqa heyvana keçirir. Gənələr infeksiyon xəstəliklərdən pasterellyoz, infeksiyon anemiya, leptospiroz, brusellyoz, quşlarda spiroxitoz xəstəliklərinin törədicisini keçirirlər. Gənələr dəridən qan soraraq xəstəliyin törədicisini həmin yerdən orqanizmə keçirirlər.

Gəmiricilər. Bunlar xalq təsərrüfatına çoxlu ziyan vururlar. Gəmiricilər heyvanların və insanların infeksiyon xəstəliklərə tutulmasına, bu xəstəliklərin baş verməsinə, yayılmasına, epizootoloji halların əmələ gəlməsinə səbəb olurlar. İnfeksiyon xəstəliklərdən ölmüş gəmiricilər (siçan, siçovul və s.) xəstəlik mənbəyi olmaqla infeksiyanı xarici mühitə yayırlar. Gəmiricilər listerioz, leptospiroz, brusellyoz, cavanlarda paratif, botulizm və s. xəstəliklərini keçirib yayırlar.